

Rapport fra Skog og landskap 24/2011

KULTURMINNER OG KULTURMILJØER I JORDBRUKETS KULTURLANDSKAP

Rapport for prosjektårene 2004–2008

Kari Stensgaard

skog+
landskap

NORSK INSTITUTT FOR
SKOG OG LANDSKAP

Rapport fra Skog og landskap 24/2011

KULTURMINNER OG KULTURMILJØER I JORDBRUKETS KULTURLANDSKAP

Rapport for prosjektårene 2004–2008

Kari Stensgaard

ISBN 978-82-311-0149-9
ISSN 1891-7933

Forsidebilde: Jordbrukslandskap i Radøy, Hordaland. Foto: Frode Bentzen, Skog og landskap ©

Norsk institutt for skog og landskap, Pb. 115, NO-1431 Ås

FORORD

Norsk institutt for skog og landskap har siden 1998 overvåket jordbrukets kulturlandskap. Fra 2004 har instituttet i denne sammenheng også undersøkt tilstanden for kulturminner. I denne rapporten presenteres resultatene fra kulturminnedelen av overvåkingsprogrammet. Registreringene er både utført på flybilder og ved feltkontroll av deler (om lag 10 %) av materialet. Kulturminneforvaltningens data har utgjort et viktig grunnlag for undersøkelsen. Koblingen mellom registre og flybilder innenfor rammene av en utvalgsundersøkelse er en målrettet og kostnadseffektiv måte å drive tilstandsrapportering og overvåking på. Feltundersøkelser er mer tid- og kostnadskrevende, men er et viktig supplement.

For de resultatene som er basert på kobling av registerdata og flybildetolkning er det utarbeidet statistiske estimater som gir forventningsrette anslag for landet som helhet. For resultatene fra feltarbeidet beskriver rapporten bare de konkrete observasjonene som er gjort i undersøkelsen. Felldata er ikke bearbeidet med sikte på å gi forventningsrette estimater. Når det eksempelvis rapporteres at 10 % av en type bygninger er i dårlig hevd, så gjelder dette for de bygningene som er undersøkt. Det betyr ikke at det er grunnlag for å hevde at 10 % av alle bygninger av denne typen er i dårlig hevd. Denne måten å rapportere på er valgt fordi materialet er for lite til å gi grunnlag for statistisk bearbeiding. Disse metodiske forskjellene er også beskrevet der hvor det er relevant i rapporten.

Feltarbeidet som ligger til grunn for denne undersøkelsen, er utført av Olav Balle, Frode Bentzen, Gunnar Engan, Wendy Fjellstad, Gard Mjaaland, Svein Johan Reid og Kari Stensgaard. Flybildetolkningen er utført av Anbjørg Andersen, Olav Balle, Kristin Bay, Frode Bentzen, Karsten Dax og Hanne Gro Wallin. Svein Olav Krøgli og Grete Stokstad har vært behjelpelige med registerkoblinger og statistisk bearbeiding av materialet, og Kristin Bay har stått for ombrekking av rapporten. Instituttet ønsker også å rette en takk til Riksantikvaren for faglig og økonomisk støtte til prosjektet. Arbeidet er utført under ledelse av prosjektleder Kari Stensgaard.

Geir-Harald Strand
Avdelingsdirektør

*Fotografer: Kari Stensgaard (KAS), Frode Bentzen (FRB), Wendy Fjellstad (WEF), Svein Johan Reid (SJR), Oskar Puschmann (OSP), Olav Balle (BOA), Gunnar Engan (GUE), Per K. Bjørklund (PKB), Gard Mjaaland (GAM), Kristin Bay (KBA), Odd Braaten (OMB), Ivar Ekanger (IEK) og Yngve Rekdal (YNR). For alle bilder i rapporten er rettigheter forbeholdt Skog og landskap eller fotografene. De aller fleste bildene er tatt på 3Q-flater.
© Norsk institutt for skog og landskap.*

INNHold

1 Sammendrag	1
2 Kulturminner og kulturmiljøer i jordbrukslandskapet	3
2.1 Tilbakeblikk	3
2.2 Bonden, vår viktigste kulturminneforvalter?	6
3 Målsettinger og virkemidler	10
3.1 Regjeringens miljøpolitikk	10
3.2 Miljøsettingen i landbruket	10
4 Overvåking av kulturminner og kulturmiljøer i 3Q	13
4.1 3Q-programmet	13
4.2 Indikatorer	14
4.3 Kilder	15
4.3.1 Flybilder	15
4.3.2 Kulturminneregistre	16
4.3.3 Felldata	18
4.3.4 Andre kilder	20
5 Resultater fra feltregistrering	21
5.1 Kart med fordeling av feltflater	22
5.2 Bygninger	23
5.2.1 Bygningstyper	25
5.2.2 SEFRAK-bygninger	30
5.2.2.1 SEFRAK-bygninger og tilstand	31
5.2.2.2 Andel SEFRAK-hus i fylkene	33
5.2.2.3 Andel SEFRAK-hus i 3Q og i nasjonal statistikk	34
5.2.3 Tilstand	35
5.2.3.1 Tilstand og bruk	39
5.2.3.2 Tilstand og tilgjengelighet	40
5.2.4 Fargebruk	41
5.2.5 Bolighus	43
5.2.5.1 Bolighus og bruk	43
5.2.6 Driftsbygninger	48
5.2.6.1 Typer	50
5.2.6.2 Tilstand og bruk	51
5.2.7 Eldre bygningstyper	58
5.2.7.1 Bryggerhus/eldhus	60
5.2.7.2 Stabbur	61
5.2.7.3 Jordkjeller	62
5.2.7.4 Smie	63
5.2.7.5 Høyløe	64
5.2.7.6 Sommerfjøs	65
5.2.8. Seterhus	66
5.2.9. Gårdstunet	70

5.3 Kulturminner utenom bygninger	72
5.3.1 Gravminner	74
5.3.2 Steingjerder	79
5.3.3 Mjølkeramper	81
5.3.4 Styvingstrær	83
5.3.5 Rydningsstein	84
5.3.6 Andre kulturminner	84
5.4 Skrot	87
6 Resultater fra flybildetolkning	89
6.1 Kart med fordeling av tolkingsflater	90
6.2 Utvalg i kulturminneregistrene	92
6.3 Kulturminnenes synlighet på flybilde	93
6.3.1 SEFRAK og synlighet	94
6.3.2 Askeladden og synlighet	95
6.3.3 Steingjerder	97
6.4 Åpenhet rundt kulturminner	98
6.5 Utvikling i areal rundt kulturminner	102
6.5.1 Arealtyper rundt SEFRAK-bygninger	104
6.5.3 Arealtyper rundt Askeladden	108
7 Referanser	113
8 Vedlegg	
Registreringsparametre for datainnsamling i felt	114

1. SAMMENDRAG

Det er regjeringens målsetting å forvalte mangfoldet av kulturminner og kulturmiljøer i landbruket som grunnlag for kunnskap, opplevelse og verdiskaping.

Overvåkingsprogrammet 3Q (Tilstandsovervåking og resultatkontroll i jordbrukets kulturlandskap) ble startet i 1998. Målet er å gi en oversikt over tilstand og utviklingstendenser i jordbrukslandskapet. Kulturminner og kulturmiljøer er ett av fire hovedtemaer i 3Q.

Hovedkilder i arbeidet med kulturminner og kulturmiljøer i 3Q er flybilder, kulturminneregistrene SEFRAK og Askeladden og datainnsamling i felt.

Ved utvalg av indikatorer og kulturminner som skal følges over tid, er det tatt utgangspunkt i elementer som er viktige representanter for jordbrukets kulturhistorie og samtidig egnet for overvåking. Bygninger er gitt en sentral plass i undersøkelsene. I og med at kulturhistorien foregår til dags dato er det ikke satt noen aldersgrense. I feltarbeidet registreres samtlige bygninger og noen utvalgte kulturminnetyper. I flybildetolkningen konsentreres arbeidet om registreringer fra kulturminneregistrene.

Bortimot 950 3Q-flater er flybildetolket. Registermaterialet som inngår i analyser av flatene omfatter ca. 6 630 SEFRAK-bygninger og ca. 1 330 Askeladden-lokaliteter.

Feltobservasjoner er gjort på 131 3Q-flater og utgjør et begrenset materiale. Resultatene har størst tyngde som nasjonale tall. Med forbehold om begrenset representativitet finner vi det likevel interessant å presentere en del regionale tall.

Fotografering er en viktig del av undersøkelsene i felt. De fleste registreringer blir fotografert og materialet bevares for seinere oppfølging og som et verdifullt tidsbilde.

Bonden er kanskje vår viktigste kulturminneforvalter. Drøyt 40 % av landets fredete bygninger og vel 80 % av bygninger registrert i SEFRAK, ligger på landbrukseiendommer.

Forfall, gjengroing, fjerning og nedbygging anses gjerne som de største truslene mot kulturminner i jordbrukslandskapet.

I betingelsene for å få utbetalt areal- og kulturlandskapstilskudd ligger det krav om å unngå inngrep av betydning for kulturlandskapet. Kravet er konkretisert bl.a. i at elementer som gamle rydningsrøyser og steingjerder, ikke skal fjernes. Et problem med dette er den sterke nedgangen i jordbruksbedrifter. Kun aktive bruk har rett på areal- og kulturlandskapstilskudd. Kun en fjerdedel av landbrukseiendommene er i aktiv drift i 2011. Mange kulturverdier så som gamle bygninger, kulturmark og elementer knyttet til eldre driftsformer, finnes på eiendommer der drifta er avviklet.

De mest tallrike bygningstypene i felldataene er bolighus (28 %), mindre uthus (19 %) og driftsbygning med fjøs (17 %). Deretter følger stabbur (5,5 %) og maskinhall/redskapshus (4,5 %). Den gjenstående fjerdedelen av bygningssmassen består av et tjuetalls andre bygningstyper.

I feltmaterialet er 26 % av bolighusene ubebodde. Av bolighus registrert i SEFRAK står hele 34 % ubebodd.

Av bygningstyper fra det «gamle jordbruket», som ikke lenger har noen funksjon i dagens drift, er det bare stabburet som finnes i et større antall og i god stand. Andre førindustrielle typer, som smier, bryggerhus, jordkjellere, løer og sommerfjøs, finnes i få eksemplarer, og tilstanden på bygningene er bare middels bra. Sommerfjøsene utpeker seg som særlig utsatt; bare 23 % av disse er vurdert til å være i god stand.

Tilstanden på bygningsmassen totalt sett er 85 % god, 12 % forfallen og 3 % sammenrast. SEFRAK-bygningene blir ikke tatt bedre vare på enn andre hus; tilstanden er 82 % god, 14 % forfallen og 4 % sammenrast.

I flybildetolking (av ca. 950 flater) betraktes 7 % av SEFRAK-bygningene på flatene som borte/fjernet og 2 % som bygningsruin.

I feltregistreringen (på 131 flater) ser vi at 1 % av SEFRAK-bygningene er fjernet og erstattet av nytt hus.

Låvene med høyloft og kjørebru dominerer blant de store driftsbygningene. Låvene er fortsatt i stor grad røde. De er i bedre stand enn forventet ettersom mange er gått ut av bruk; 81 % fikk karakteren «god tilstand» i feltundersøkelsene. 58 % av låvene er i jevnlig bruk på en eller annen måte.

Det er stor variasjon mellom gårdstun etter hvilke landskapsregioner de ligger i og om de er i drift eller ikke. I gjennomsnitt har gårdstunet 3,87 bygninger og dekker et areal på 3 441 m². Både areal og bygningstall viser en svak økning fra første til andre omdrev i 3Q.

Bare få 3Q-flater ligger i seterlandskap. Der ser vi i feltarbeidet at det er bolighusene (sel og hytter) som blir best tatt vare på. Produksjonshus som kokhus og løer er i dårlig forfatning, og fjøsene er i en mellomstilling. Siden setra er dårlig fanget opp i 3Qs flatenett, er det igangsatt et eget delprosjekt der det bl.a. blir registrert tilstand på bygningsmiljø og setervoll i seterlandskap over hele landet.

Gravminner blir ikke godt ivaretatt. 60 % av gravene som er oppsøkt i felt, er helt eller delvis gjen-grodd og 52 % er i dårlig tilstand, dvs. med dårlig definert og gjenkjennbar form. På 72 % av gravene har vi merknader om skade. Skader og ødeleggelse er nok i mange tilfeller av eldre dato, men også påvirkning fra nyere tid er observert.

Steingjerder ser vi absolutt mest av i vestlandsfylkene og i Agder. Steingjerder i skogsområder er lite synlige på flybilder. Det både fjernes/skjules og fristilles gjerder i de fleste fylker, men i sum er det en liten økning i synlig lengde steingjerde på flybildene fra første til andre omdrev. I feltregistreringen ser vi at 50 % av steingjerdene er helt eller delvis gjengrodd, og 20 % er i sterkt forfall.

Kulturminner som ikke er hus er vanskelige å se på flybilder. Bare 15 % av Askeladden-lokalitetene på flatene er synlige. For 76 % er det ikke mulig å si noe sikkert, objektene kan f.eks. være skjult av vegetasjon, mens 9 % betraktes som borte/fjernet.

Indikatorene «åpenhet» og «arealendring» skal begge fange opp om endringer gjør kulturminner mer eller mindre synlige i landskapet. Det skjer små endringer i flere retninger, men totalt sett ser vi reduksjon i andelen åpne arealer både rundt SEFRAK-bygninger og Askeladden-lokaliteter.

2. KULTURMINNER OG KULTURMILJØER I JORDBRUKSLANDSKAPET

2.1. Tilbakeblikk

Det har bodd folk i Norge helt siden isen trakk seg tilbake etter siste istid for 10-12 000 år siden. I det meste av denne tida har folk levd som jegere og sankere, med hunden som eneste husdyr. De eldste spor etter jordbruk er påvist i kystområdene i Sør-Norge fra omkring 4 000 f.Kr. i form av nye redskapstyper som økser av stein og flint, og pollen som vitner om korndyrking og husdyrhold. Men det er først mot slutten av steinalderen (omkring 2 800 f.Kr.) at sporene etter en jordbruksbefolkning blir tallrike og omfattende. Da ser man spor over hele landet nord til Lofoten. I bronsealderen (1800-500 f.Kr.) får man i tillegg helleristninger som bl.a. viser arding med okser som trekkdyr. Det er også funnet spor etter arding under gravhauger, noe som gir en relativ datering, og i heldige fall har kull i riftene etter arden kunnet dateres eksakt. Om det var fangstfolk som tok opp nye trender og ble deltidsbønder eller om det var innvandrere sørfra som bragte med seg ny kunnskap, strides de lærde. Enkelte steder er det gjort funn som viser at fangstfolk og bønder levde side om side i hundrevis av år, hvilket kan tyde på at endringene gikk fredelig for seg.

I løpet av jernalderen (500 f.Kr.-1050 e.Kr.) ble gården slik vi kjenner den i dag, med permanente tun og faste gjødslede åkre, etablert. Bosettingen hadde stor utbredelse, og folk dyrka jord og holdt husdyr på beite langt til fjells. På Vestlandet er det funnet gårder helt opp i 11-1200 meters høyde. Seterbruket kan være like gammelt som gården selv, og sikre spor har man tilbake til vikingtida, dvs. siste del av jernalderen. De første bøndene slo seg ned på lett, selvdrenerende sand- og morenejord. Da man fikk tilgang til jern, kunne arden og annet utstyr forsterkes med jernbeslag, noe som gjorde jordarbeiding og skjæring av løv og korn mer effektivt. Mot slutten av perioden kom ploegen i bruk og åpnet for dyrking også av mer kompakte jordarter.

Bronsealderbonden i aksjon med ard bak to okser. Helleristning i Bohuslän i Sverige. Arden risper opp jorda nærmest som en harv, men velter ikke fåra slik ploegen gjør. Den egnet seg derfor ikke på tyngre leirholdig jord. Foto KAS.

Ekspansjon i bosetting, men også avfolking, har foregått i takt med klimaendringer, sykdomsepidemier, freds- og ufredstider. Norge er i utgangspunktet et marginalt land for jordbruk og vekstsesongen er generelt sett kort. Forholdene for husdyr og beite er derimot gode, rent bortsett fra i kalde, snørike vintre. Små klimaforverringar med flere påfølgende uår kunne få katastrofale følger for folk og dyr. Helt fra 1200-tallet til 1800-tallet var klimaet stort sett ugunstig, med unntak av en bedring i tida 1400-1550, og de siste århundrene i perioden er blitt kalt «den lille istid». Svartedauden midt på 1300-tallet er likevel den største katastrofen vi kjenner til i historisk tid. Mer enn halve befolkningen døde, og historikerne mener at rundt 30-35 000 av de antatt 50 000 gårdsbrukene ble lagt øde. Det tok 300 år før folketall, gårdstall og jordbruksproduksjon var oppe igjen på nivået før pesten kom.

Slutten av 1800-tallet og hundreåret fram til 1950 var en tid preget av brytninger mellom det gamle, relativt ensidige landbrukssamfunnet og et nytt kombinert samfunn med framvekst av moderne samferdsel, industri og byer. Forfatteren Inge Krokann lanserte uttrykket «det store hamskiftet i bonde-samfunnet» om denne prosessen. Lengre tid med befolkningsvekst og press på arealene, utvandring til Amerika, folkeflytting fra landsbygda og inn til byene med den framvoksende industrien, høyere arbeidslønninger og lavere priser på jordbruksvarer, ny teknologi og økt mekanisering var deler av bildet. Hamskiftet medførte store endringer for bygninger og gårdstun. Den gamle gården med mange lave, laftede og umalte hus, som var organisert etter lokal tradisjon, ble nå omgjort til et gårdstun med ett stort uthus som rommet de fleste funksjoner og noen få andre hus. Jordskifte førte til oppdeling av gamle klyngetun og nyetablering av enkeltbruk. Moderniseringen kunne også gå hardt ut over gravhauger og andre fortidsminner, som i stort antall ble fjernet og ødelagt eller solgt. Tilstandene bidro til at den første kulturminneloven ble lansert i 1905, året etter at utgravningene av Osebergskipet kom i gang, med hensikt å sikre nasjonale fortidslevninger for fremtiden.

Husmannsvesenet, som hadde vokst fram som resultat av befolkningsoverskudd og mangel på jord og hjem fra tidlig 1600-tall, ble avvirket ved lov i 1928, og en del av husmannsplassene ble til selvstendige småbruk. I mellomkrigstida var det igjen behov for arbeid, mat og bosteder. Samtidig var det innført restriksjoner på innvandring i Amerika, som hadde tatt av for presset på 1800-tallet. For å møte problemene med økende arbeidsledighet og lav matproduksjon, ble det nå satt i gang bureising og nydyrking over store deler av landet, med tilkomst av bortimot 20 000 nye gårdsbruk. Mange av disse små brukene var imidlertid i drift bare en generasjon.

Tida etter andre verdenskrig har stått i rasjonaliseringens tegn, og i landbruket var dette kjennetegnet av sterk teknologisk utvikling, produksjonsøkning og spesialisering. Gårdsbruk ble utvidet og modernisert, andre ble nedlagt og fraflyttet. Utmarksbruk ble avvirket, åkre ble utvidet, planert og drenert, beker lagt i rør, enda flere gravminner ble fjernet, det samme ble rydningsstein og steingjerder. Gårdstun ble «snudd» i og med at den nye bygdeveien, som før gikk gjennom tunet, nå ble lagt utenom, og på bruket ved kysten ble fokuset mot sjøen vendt inn mot land og ny vei.

Andelen dyrka mark på norsk landareal har i mange tiår holdt seg på rundt 3 %, men det har skjedd en betydelig omskifting av arealene. I ytre kyststrøk har det vært sterk nedgang i produksjonsareal, mens det har vært økning i en rekke innlandskommuner. I sentrale strøk har omdisponering til bebyggelse og samferdsel beslaglagt mye jordbruksareal. Det har samtidig foregått en effektivisering ved at tungdrevne arealer er forlatt. For eksempel har produksjonen i dalbygdene forskjøvet seg fra håndredskapenes og hesteredskapenes landskap oppe i lia mot traktorens landskap nede i dalbunnen.

Etter det siste århundreskiftet har effektivisering og rasjonalisering fortsatt som trend. Politikk, og ikke minst internasjonale forhold, spiller en stadig viktigere rolle for det norske landbruket. Samtidig er det blitt et sterkere fokus på miljøgodene som landbruket produserer.

Variierende klimaforhold og naturgrunnlag har skapt stor regional variasjon i tilpasningene i det norske landbruket: fra øst til vest og sør til nord, fra dal til fjell, fra kyst til innland. Ujevn fordeling av økonomi,

eiendoms- og bruksretter har også skapt ulike tilpasninger. Norsk landbruk har alltid vært et vekselbruk med utnyttning av både innmarks- og utmarksressurser. Beite, jakt, fiske, sanking av mat, medisin, dyrefôr, materialer til hus og redskap har vært viktig i naturalhusholdningen. Underveis har oppgaver som ulike håndverk, tjærebrenning, spritbrenning, veihold, skyss, frakt, tømmerfløting, skogsarbeid, fiske m.m. vært en del av jordbrukerens ekstraintekter og til tider også pålagte plikter. I våre dager kan vi legge til turisme, grønn omsorg og landskapspleie ved siden av all slags «urbant» arbeid.

De ulike tilpasningene har gjennom tidene skapt et mangfold av kulturminner, bl.a. i kulturmark, bygninger og tekniske anlegg. Selv om mange av sporene etter fortida er forsvunnet – under ploegen, inn i skogen, under bygninger og asfalt – er jordbrukslandskapet vårt fortsatt et verdifullt historisk arkiv med spor etter århundrer med menneskelig aktivitet. Samtidig produserer landbruket stadig nye kulturminner; nye gjerder og røyser, nye bygninger, tufter og tekniske innretninger.

Som en følge av oppmerksomheten rundt raske landskapsendringer har det siden 1991 vært arbeidet med å registrere områder med særlig store biologiske og kulturhistoriske kvaliteter. I 2011 er 22 «Utvalgte kulturlandskap i jordbruket» i 19 fylker valgt ut for oppfølging, og myndigheter og grunneiere skal samarbeide om skjøtselen. I Aust-Agder inngår Rygnestad Nordigard i det utvalgte området. Det gamle tunet på gården har vært fredet siden 1923 og forvaltes i dag av Setesdalsmuseet. Foto OMB.

1.2. Bonden, vår viktigste kulturminneforvalter?

«Kulturminner og kulturmiljøer er viktige deler av samfunnets kollektive hukommelse. Historiske bygninger, bymiljøer, landskap og arkeologiske spor er kilder til historien om samfunnets utvikling, om enkeltmenneskers liv og hvordan mennesker har brukt og forholdt seg til naturen og samfunnet gjennom tidene. Kulturminner kan bidra til selvforståelse, selvutvikling, trivsel og tilhørighet. Kulturminner kan tilføre viktig kunnskap og perspektiver i arbeidet for et bedre og mer bærekraftig samfunn.»

«Eksempler viser at lokalsamfunn som tar i bruk kulturarven skaper en rekke muligheter for befolkningen. Kulturarv kan være et konkurransefortrinn ved etablering av virksomheter, ved valg av bosted og ved utvikling av reiseliv, kunst og produkter som for eksempel håndverk, klær og matvarer. I mange land bidrar kulturminner positivt til den lokale økonomien. Med utgangspunkt i kulturminner og kulturmiljøer kan det bli skapt sosiale, kulturelle, miljømessige og økonomiske verdier.»

Dette står å lese i stortingsmelding nr. 26 «Regjeringens miljøvernpolitikk og rikets miljøtilstand 2006-2007». Det framgår at kulturminner og kulturmiljøer er viktige for oss på mange nivåer. Samtidig vet vi at bonden, i form av grunneier, er en sentral kulturminneforvalter. Ved siden av at jordbruket selv har skapt særegne spor i landskapet, finner vi drøyt 40 % av landets fredete bygninger på landbrukseiendommer (SSB nett). Vel 80 % av bygningene i SEFRAK-registeret (nasjonalt register hovedsakelig over bygninger fra før 1900) har opprinnelig tilknytning til landbruksnæringen (RA 2011). De arkeologiske kulturminnene ligger også i stor grad i jordbrukslandskap.

På tettstedet Hafslo i Sogn er den gamle teigstrukturen tydelig å se, selv om arealene tidligere var mye mer åpne. Gårdstunene ligger i lia ned mot sjøen, lenger opp er det beiteland og slåtteenger, fortsatt i bruk og med høyløer intakt, og lengst opp ligger stølsområdene. Slike åpne, varierte og lett «lesbare» landskap oppfattes som vakre av de fleste av oss. Foto KAS.

I Norge er det i dag drøyt 185 000 landbrukseiendommer, dvs. eiendommer som er benyttet eller kan benyttes til jord- eller skogbruk. Antallet som driver aktivt landbruk, er imidlertid atskillig lavere. I 1999 var tallet 70 700, mens det i 2010 var 46 600 bruk som drev aktivt landbruk. Tilbake i 1949 var det mer enn 213 000 bruk i drift (SSB). Reduksjonen har vært kraftig, og bare i løpet av det siste tiåret er hvert tredje gårdsbruk nedlagt. Mange av de nedlagte brukene har fortsatt bosetting, i høyere grad i bynære områder enn i utkantstrøk, men fraflytting har lenge vært et faktum i mange bygder. Ifølge SSB står 21,4 % av landbrukseiendommene med bolighus ubebodd.

Landbruk og landskap karakteriseres nettopp av endring og dynamikk, men det kan se ut som om endringstakten har økt dramatisk i vår tid. De aktive gårdsbrukene blir færre. Eiendommer og jordstykker blir større. Andelen leiejord øker. Eiendomsstruktur endres; samdrifter og entreprenørskap overtar mer og mer for den hjemmearbeidende bonden med et nært forhold til sine selveide hus og arealer. Nye storfjøs plasseres utenfor gårdstunet. Driftsbygninger blir tilpasset ny bruk, og bolighus tilpasses høyere levestandard. Gårdsbruk fraflyttes og forfaller. Gamle beiter gror til. Setermiljøer endres til fritidsbruk. Boligfelt og samferdsel anlegges på dyrka mark. En følge av endringene er at gamle strukturer stykkes opp og kulturhistoriske sammenhenger viskes ut. Store kulturverdier kan forringes eller ødelegges i slike prosesser. Det er derfor avgjørende at vi er bevisste på hvilke verdier som finnes og hva vi ønsker å bevare.

Kravet om å ivareta miljøverdier kan lett komme i konflikt med kravet om å drive effektiv og rasjonell matproduksjon. Det er viktig at bonden gis reell anledning til å forvalte kulturarven på en god måte og at han eller hun får anerkjennelse for jobben som gjøres.

Mange grunneiere legger ned en stor arbeidsinnsats i å ta vare på gamle bygninger. Her er det seterstua som pusses opp. Os, Hedmark. Foto KAS:

Nedbygging eller «omdisponering» er en trussel mot dyrka mark, men også mot kulturminner i landbruket. Dette eksempelet fra Østfold viser et boligfelt som er bygd på fulldyrka mark. Det omkranser en låve og har fullstendig endret det gamle kulturmiljøet rundt gårdstunet. Bildene er tatt i henholdsvis 2007 (øverst) og 2010. Foto OSP.

Det skjer ikke like raske og synlige endringer i alle landskap. I disse bildene fra 1968 (øverst) og 2004 i Levanger i Nord-Trøndelag virker situasjonen tilsynelatende uendret. Arealbruken er nokså stabil, men om man kikker nærmere etter, vil man oppdage betydelige forandringer i bygningsmiljøene. Foto OSP.

3. MÅLSETTINGER OG VIRKEMIDLER

3.1. Regjeringens miljøpolitikk

Norge godkjente i 2001 den europeiske landskapskonvensjonen som trådte i kraft i 2004. I konvensjonen er det understreket at landskapsarbeidet bør forankres i de ulike sektorenes politikk. Konvensjonen forplikter bl.a. landene til å øke kunnskapen om landskap gjennom kartlegging og vurdering der både publikum, forvaltning og fagfolk samarbeider, øke bevisstheten om landskapets betydning for folks liv og øke befolkningens medvirkning i landskapsarbeidet. Konvensjonen handler om alle typer landskap. Det oppfordres til bevisstgjøring og ansvar ikke bare i spesielt utvalgte og verdifulle områder, men også i landskapet der folk bor og arbeider og der barn vokser opp, det vi kan kalle hverdagslandskapet.

I *Regjeringens miljøvernpolitikk og rikets miljøtilstand St.meld.nr. 26 2006-2007* under resultatområde «Bevaring og bruk av kulturminner» er det strategiske mål formulert slik:

«Mangfoldet av kulturminner og kulturmiljøer skal forvaltes og tas vare på som bruksressurser, som grunnlag for kunnskap, opplevelse og verdiskaping. Et representativt utvalg av kulturminner og kulturmiljøer skal tas vare på i et langsiktig perspektiv.»

De nasjonale resultatmålene ble revidert i 2011. Kartlegging og overvåking av kulturminner og -miljøer i 3Q har særlig relevans for to av målene:

- *Nasjonalt mål 1:* Det årlige tapet av verneverdige kulturminner og kulturmiljøer skal ikke overstige 0,5 % innen 2020.
- *Nasjonalt mål 2:* For automatisk fredete arkeologiske kulturminner skal det årlige tapet ikke overstige 0,5 % innen 2020.

3.2. Miljøsatsingen i landbruket

I *Stortingsmelding nr. 19 (1999-2000) Om norsk landbruk og matproduksjon*, ble landbrukets ansvar for egne miljøverdier og bondens utvidete rolle som produsent av miljøgoder i tillegg til funksjonen som matprodusent, presisert:

«Miljøgodene i jordbruket (...) er biologiske, kulturhistoriske og estetiske verdier som skapes gjennom en aktiv jordbruksproduksjon. Miljøgodene omfatter kulturlandskapet, biologisk mangfold, kulturminner, mulighet for ferdsel og rekreasjon og en god plante- og dyrehelse. De er eksempler på fellesgoder som karakteriseres som ikke-handelsmessige goder. Det er en offentlig oppgave å legge til rette for at samfunnets behov for disse godene blir ivaretatt. Landbruksnæringen har et sektoransvar for å ta vare på slike miljøverdier knyttet til landbruket. Vårt småskala jordbruk har skapt et bredt spekter av miljøgoder. Utdfordringen framover blir å videreutvikle og i større grad tilrettelegge og synliggjøre disse godene for samfunnet.»

Landbrukets ansvar for miljøverdier betones også i den ferske *Stortingsmelding nr. 9 (2011-2012) Landbruks- og matpolitikken. Velkommen til bords*:

«Landbruket har skapt og forvalter sentrale deler av landets kulturarv. Ivaretagelse av de fleste kulturminner og kulturmiljøer i jordbrukslandskapet er avhengig av fortsatt bruk og vedlikehold og bøndernes kunnskap om dette. Forfall og gjengroing truer særlig en del utsatte bygningstyper, mens kulturminner under bakken er truet av intensiv drift. Hensynet til naturmangfoldet og kulturarven er derfor viktig i forvaltning og skjøtsel av jordbrukets kulturlandskap.»

I *Landbruks- og matdepartementets (LMD) miljøstrategi 2008-2015* er følgende målsetting definert under resultatområde «Bevaring og bruk av kulturminner»:

- Forvalte mangfoldet av kulturminner og kulturmiljøer i landbruket som grunnlag for kunnskap, opplevelse og verdiskaping.

Videre er det beskrevet en del utfordringer:

«En stor andel av både automatiske fredete kulturminner, vedtaksfredete kulturminner og andre kulturminner og kulturmiljøer finnes på landbrukseiendommer. Landbruksnæringen, eiere av landbrukseiendom og landbruksforvaltningen gjør en stor innsats for å ta vare på denne kulturarven.»

«Jordbruket er i en kontinuerlig endring på grunn av teknologisk og økonomisk utvikling. En av utfordringene framover er de nye store driftsbygningene i jordbruket som krever ekstra omtanke for at de skal passe inn i eksisterende kulturmiljø og kulturlandskap. Samtidig mister mange gamle bygninger sin funksjon og det er en utfordring å skape ny bruk i disse, slik at de kan ivaretas og gi en fornuftig avkastning.»

«Setring er en viktig del av den norske kulturarven og seterlandskapet har mange unike miljøegenskaper. Antallet setre har gått jevnt nedover, på samme måte som antall bruk er redusert, men ekstra tiltak gjennom regionale miljøprogram er med på å opprettholde setermiljøene. Norge har på denne måten bevart en kultur som ellers i Europa er i sterk tilbakegang. LMD vil fortsatt utvikle strategier for å bevare seterbebyggelsen og videreutvikle bruken og verdiskapingen knyttet til setermiljøene.»

Miljøprogrammet i landbruket har fordelt ansvar og oppgaver på flere nivåer i forvaltningen. Den overordnede målsettingen med programmet er å bedre målrettingen av miljøarbeidet, og å gjøre den samlede miljøinnsatsen mer synlig. De økonomiske virkemidlene skal virke som betaling for miljøvennlige driftsformer og produksjon av miljøgoder for samfunnet. Formålet er å ivareta natur- og kulturverdiene i kulturlandskapet, og å redusere forurensningen fra jordbruket.

De viktigste bidragene til å nå de overordnede målene for kulturlandskapet, ligger i følgende virkemidler:

- areal- og kulturlandskapstilskudd (AK)
- regionale miljøprogram (RMP)
- spesielle miljøtiltak i jordbruket (SMIL)
- miljøplan på det enkelte bruk

De to første ordningene, AK og RMP, er knyttet til aktive jordbruksbedrifter, mens SMIL-midler også kan søkes til eiendommer der jordbruksdriften er nedlagt. I tillegg til støtte over AK, RMP og SMIL, bevilges det årlig midler til ulike skjøtsels- og investeringstiltak og kompetansehevende tiltak i «Utvalgte kulturlandskap i jordbruket». I 2010 beløp dette seg til 14 mill. kroner (SSB).

3.2.1. AREAL- OG KULTURLANDSKAPSTILSKUDD

Om lag 1,72 mrd. kroner utbetales årlig som AK for å bidra til drift og vedlikehold av jordbruksarealene. Det er ikke knyttet spesifikke krav til aktiv skjøtsel til dette tilskuddet, men det er et krav at det ikke foretas inngrep av negativ betydning for kulturlandskapet, uten at det ev. er gitt særskilt tillatelse til det.

3.2.2. REGIONALT MILJØPROGRAM

Miljøprogram utarbeides av Fylkesmannen. De enkelte fylker kan prioritere og utforme tiltak for å møte de aktuelle miljøutfordringene i sin region. Kulturmiljø og kulturminner er ett av seks hovedområder som enkeltordninger skal knyttes opp mot. De andre områdene er kulturlandskap, avrenning til vassdrag, biologisk mangfold, tilgjengelighet og friluftsverdier, plantevernmidler og avfall. Det er store forskjeller i fylkenes satsingsområder. For eksempel går midlene på Østlandet og i Trøndelag i all hovedsak til å begrense avrenning til vassdrag, mens det på nordvestlandet bevilges hovedsakelig til kulturlandskap.

I 2010 gikk rundt 13 % av de totale tilskuddene i RMP til kulturminner og kulturmiljøer: 52,7 mill. kr. ble fordelt på 4 800 søkere. Bl.a. ble det gitt tilskudd til skjøtsel av 3 900 kulturminner, 2 900 dekar rundt kulturminner, 1 100 bygninger og 500 km steingjerder (SSB).

3.2.3. SPESIELLE MILJØTILTAK I JORDBRUKET

SMIL-ordningen formidler støtte til engangstiltak som kan søkes av landbruksforetak, men også av personer eller organisasjoner utenfor det aktive landbruket. Om lag 30 % av midlene til kulturlandskapstiltak i SMIL går til grunneiere som ikke mottar produksjonstilskudd. Dette er viktig ettersom det nå bare er en fjerdedel av landbrukseiendommene som fortsatt er i aktiv drift. Det er ofte store kulturverdier, bl.a. i bygningsmasse og biologisk mangfold, knyttet til områder der landbruksdrifta har opphørt.

I 2010 ble det bevilget SMIL-midler på til sammen 110 mill. kroner til tiltak i kulturlandskapet. Bortimot 45 mill. gikk til skjøtsel av freda og verneverdige bygninger og drøyt 10 mill. til kulturminner/-miljøer (SSB).

3.2.4. MILJØPLAN

Miljøplan er innført som obligatorisk tiltak for alle jordbruksforetak som søker produksjonsstøtte. Miljøplanen skal bidra til en mer miljøvennlig produksjon og til at positive miljøeffekter av jordbruket kan holdes ved like eller økes. Planen skal bl.a. inneholde kartfestet informasjon om bygninger og andre kulturminner på eiendommen. I miljøplanen ligger det ingen tilskuddsmidler, men en beskrivelse av målsettinger og planer samt dokumentasjon av miljøtiltak er en forutsetning for å kunne søke om enkelte tilskudd gjennom SMIL og RMP.

4. OVERVÅKING AV KULTURMINNER OG KULTURMILJØER I 3Q

4.1. 3Q-programmet

Jordbruket har som sektor et ansvar for å ivareta sin del av kulturarven, og 3Q skal være et verktøy for å måle om man lykkes i dette arbeidet.

Navnet 3Q er et akronym for Tilstandsovervåking og resultatkontroll i jordbrukets kulturlandskap (Tre ku).

Programmet skal gi en oversikt over utviklingstendenser i jordbrukets kulturlandskap og gi grunnlag for resultatrapportering til Stortinget og miljøforvaltningen.

Formålet med ordningen er videre å bidra til å

- øke sikkerheten for at miljømål nås og dokumentere effektene av miljøinnsatsen
- styrke beslutningsgrunnlaget for å vurdere behovet for ulike virkemidler, vurdere gjennomføring av tiltak som har betydning for kulturlandskapet og fastsette nye miljømål
- kunne sammenligne utviklingen i Norge med utviklingen i andre land

Fire interesseområder i jordbrukets kulturlandskap er i fokus i 3Q-programmet:

- jordbruk
- biologisk mangfold
- kulturminner og kulturmiljøer
- tilgjengelighet

3Q-programmet er basert på utvalgskartlegging. Ideen er å følge med på hva som skjer på et representativt utvalg av jordbrukslandskapet og bruke dette som grunnlag for å estimere hva som skjer på et større areal. 3Q skal samle inn objektive data som beskriver den faktiske situasjonen i landskapet. Dette skal så gi grunnlag for politikere og forvaltning til å vurdere om landskapsutviklingen går i ønsket retning eller ikke.

Programmet innebærer kartlegging av et utvalg av kulturlandskap knyttet til dagens aktive jordbruk, med utgangspunkt i markslagene fulldyrka og overflatedyrka mark og gjødsla beite. Omlag 950 flater på 1 km x 1 km er kartlagt fra flybilder. Flatene er fordelt over hele Norge i forhold til forekomsten av jordbruksareal, hvilket vil si at det er mange flater i områder med mye jordbruksareal og få flater i områder med lite jordbruk. 3Q-flatene er altså ikke representative verken for de mest kulturhistorisk eller de mest biologisk interessante områdene i landet, men er representative for landskap påvirket av dagens aktive jordbruk.

Flatene er kartlagt med omtrent fem års mellomrom, og ved å sammenligne kartene kan vi måle ulike aspekter ved landskapet og få en indikasjon på generelle utviklingstendenser. I tillegg til flyfototolking gjøres det feltregistrering på en del av flatene. Siden det er relativt lite areal (få flater) som besøkes i felt er det ikke mulig å si noe om generelle tendenser basert på slike data, men feltdataene kan kalibrere og beskrive det som fototolkingen signaliserer.

3Q-programmet startet i 1998 og tredje runde med tolking er nå i gang. For feltregistrering er imidlertid bare ett omdrev gjennomført.

4.2. Indikatorer

Utgangspunktet for 3Q-flatene er dagens aktive jordbruk, men 3Q-programmet fanger også opp tun og areal der jordbruksdrift er opphørt. Ofte er det store kulturverdier i slike områder. Møre og Romsdal. Foto KAS.

I 3Q skal vi fortelle om endringer i jordbrukets kulturlandskap. Med utgangspunkt i ca. 1400 landskapsutsnitt på 1 km² registrerer vi indikasjoner på hva som skjer i landskapet i sin helhet, og rapporterer endringene vi registrerer i form av forskjellige indikatorer.

Indikatorer er noe som benyttes når det man egentlig er interessert i, er veldig komplekst å måle og/eller rapportere. Innenfor mange fagområder er det lang tradisjon for bruk av indikatorer; den mest kjente er kanskje feber – en allment akseptert indikator på sykdom. Et eksempel på en annen kjent indikator er konsumprisindeksen.

Når man skal velge gode indikatorer, er det flere forhold det er svært viktig å vurdere. For det første må indikatoren ha god utsagnskraft. Når indikatorverdien endres, må det bety at noe har endret seg i landskapet. Det motsatte er naturligvis like viktig og har med indikatorens følsomhet å gjøre; når noe endrer seg i landskapet, må indikatoren gi utslag. Indikatoren skal dessuten helst gi utslag på et ganske tidlig stadium, slik at det fremdeles er mulig å påvirke endringene. Videre er det viktig at indikatoren er lesbar – det skal være forståelig hva den betyr. I tillegg er altså noe av hensikten at indikatoren skal forenkle noe som er svært komplekst, den skal være egnet til å formidle dette og den skal gjøre det mulig å sammenligne i tid og rom. Samtidig er det naturligvis slik at det ofte er praktiske og økonomiske begrensninger som også har innvirkning på hva man registrerer.

I 3Q skal indikatorene formidle om utviklingen går i en slik retning at man når de mål som er definert for landskapet. Av og til kan imidlertid koblingen mellom vage målformuleringer og det som kan registreres og måles i landskapet, være problematisk. Noen forhold kan være svært vanskelige å finne gode målbare størrelser på, for eksempel om landskapet beholder sine estetiske kvaliteter. Ofte vil en indikator alene bare fortelle en liten del av historien og derved gi rom for en tolkning som tilsier at utviklingen kan gå i flere ulike retninger. Da kan flere indikatorer sett i sammenheng være nyttig. Felles for alle indikatorer er imidlertid at resultatene må tolkes, og ofte kan ett resultat ha flere forklaringer, for eksempel er det mange sykdommer som gir feber. Tilsvarende vil en indikator som viser at variasjonen i landskapet øker, noe som ofte oppleves positivt, kanskje tolkes annerledes om det viser

seg at variasjonen øker fordi det er laget en ny vei og bygget et kjøpesenter på det som tidligere var et jordbruksareal.

Indikatorerne som rapporteres for kulturminner og kulturmiljøer vil i hovedsak være forekomst og fordeling av utvalgte elementer. I tillegg registreres tilstand, bruk og tilgjengelighet i felt. Tilstand, og spesielt endring i tilstand over tid, vil fortelle noe om hvorvidt utviklingen går i en ønsket eller uønsket retning i forhold til målsettingen om å redusere tapet av kulturminner. Videre beregnes en indikator for åpenhet rundt kulturminnene. Dette forteller noe om i hvilken grad kulturminnet lett kan oppleves i landskapet, med utgangspunkt i vegetasjonen rundt. Synliggjøring og tilgjengeliggjøring er viktig i forhold til landskapskonvensjonens mål om å bevisstgjøre og øke folks medvirkning i landskapsarbeidet. Arealbruk ved selve kulturminnet og sonen rundt ses også på da det er interessant å belyse hvordan ulike kulturminner og kulturmiljøer fordeler seg på ulike areal typer – og hvorvidt dette endres over tid, for eksempel som følge av at det gis tilskudd til skjøtsel i enkelte fylker. Arealendringer kan også ses på som indikator for endringer som på sikt kan berøre selve kulturminnet. Fordi gjengroing er et tema som er svært aktuelt i norske jordbrukslandskap, er man spesielt opptatt av om buskdekningen på arealet rundt kulturminnet endrer seg.

De kulturminnetypene som følges opp, er valgt ut fordi de er viktige og typiske innslag i jordbrukets kulturhistorie. De forekommer i et betydelig antall, og de er egnet for måling og telling. Kulturminnelovens definisjon av kulturminner og kulturmiljøer er vid og lite egnet for en operasjonalisering i 3Q. Den avgrensingen som ligger i innholdet i de kulturhistoriske registrene når det gjelder typer og tidsperioder, er heller ikke dekkende for prosjektets formål. Etter vårt syn slutter ikke kulturhistorien rundt 1900, ei heller i 1950 eller 2010. De store strukturendringene vi er vitne til i dag, hører også med i dette bildet, og vil forsøke å skape rom for å fange opp hittil ukjente vendinger i framtiden. Dagsaktuelle spørsmål er også med på å bestemme hvilke observasjoner som følges opp. For eksempel er vi opptatt av hva som skjer med de store røde låvene når de går ut av bruk. Vi ser etter hva slags hustyper som finnes på gårdene i dag, hva som er igjen fra tidligere tider og hva bygningsmiljøene vil bestå av i framtiden. Vi er interessert i om gårdstunet endrer seg når bøndene organiserer seg i samdrifter og fjøset flytter hjemmefra. I denne første omgangen med feltregistrering har vi derfor hatt oppmerksomheten rettet hovedsakelig mot gårdstunet, mot samtlige bygninger og mot steingjerder og gravminner.

4.3. Kilder

Flybilder, kulturminneregistre og datainnsamling i felt er hovedkildene i arbeidet. For informasjon om kulturminner fra eldre tid finner vi støtte i kulturminneregistrene. For de nyeste kulturminnene må det etableres nye datasett.

4.3.1. FLYBILDER

Flybildetolking er en kostnadseffektiv metode for å samle inn data om landskapet. For kulturminnetemaet har flybilder likevel noe begrenset verdi. Det mest problematiske er at enkelte viktige forhold kan man ikke se. For eksempel vil en del objekter være skjult under bakkevegetasjon og trekroner, mens andre er vanskelige å kjenne igjen selv ved lite vegetasjonsdekke. Flybilder er et godt redskap for å følge tap og tilkomst av ting på størrelse med bygninger, selv om innsikten begrenser seg til hustaket. Men om vi ikke kan se alle kulturminner direkte, så kan vi se status og utvikling for arealene kulturminnene ligger på, og beregne utviklingstendenser i en større skala.

I forbindelse med tolking av flybilder blir også registreringer som finnes i Askeladden og SEFRAK vurdert. Registreringen skjer ved at elementene legges i en kartfil (sosiformat), og denne speiles så inn over de digitale flybildene. På den måten vises forekomstene av kulturminner som symboler i bildene.

En del informasjon vises sammen med elementene, slik som registreringsnummer, type kulturminne og om det er synlig på markoverflaten. Tolkerne registrerer på hvert element og legger på en kode for å forklare tilstand/synlighet.

Flybildene har en målestokk på mellom 1:12 000 og 1:30 000. Det er ulikt hva man kan se i de ulike målestokkene, bl.a. er Askeladden-objekter ofte vanskelige å se. Vi sier likevel noe om forventet tilstedeværelse ved å vurdere hva slags areal objektet ligger i. Dersom et kulturminne ligger i skog blir dette registrert som skjult, men vi forventer at det er intakt. De siste årene er det imidlertid tatt i bruk digitale flykameraer som har svært god oppløsning i bildene. Alt fra små bygninger til kummer og maste er synlige dersom de ikke er dekket av vegetasjon.

Objekter fra kulturminneregistrene registreres på flybildet med følgende koder

1 = fullt synlig = huset står, gravhaugen synes i bildet

2 = delvis synlig

3 = synlig bygningsruin = taket på bygningen har falt ned eller delvis falt ned

4 = ikke synlig – skjult = objektet ligger under trekronene eller skjult på annen måte

5 = ikke synlig – borte = bygningen/gravhaugen er borte, ikke spor igjen

6 = ikke synlig – feil = det er ikke noe der punktet ligger, men 2–10 meter bortenfor ser vi tilsvarende objekt som ikke er registrert

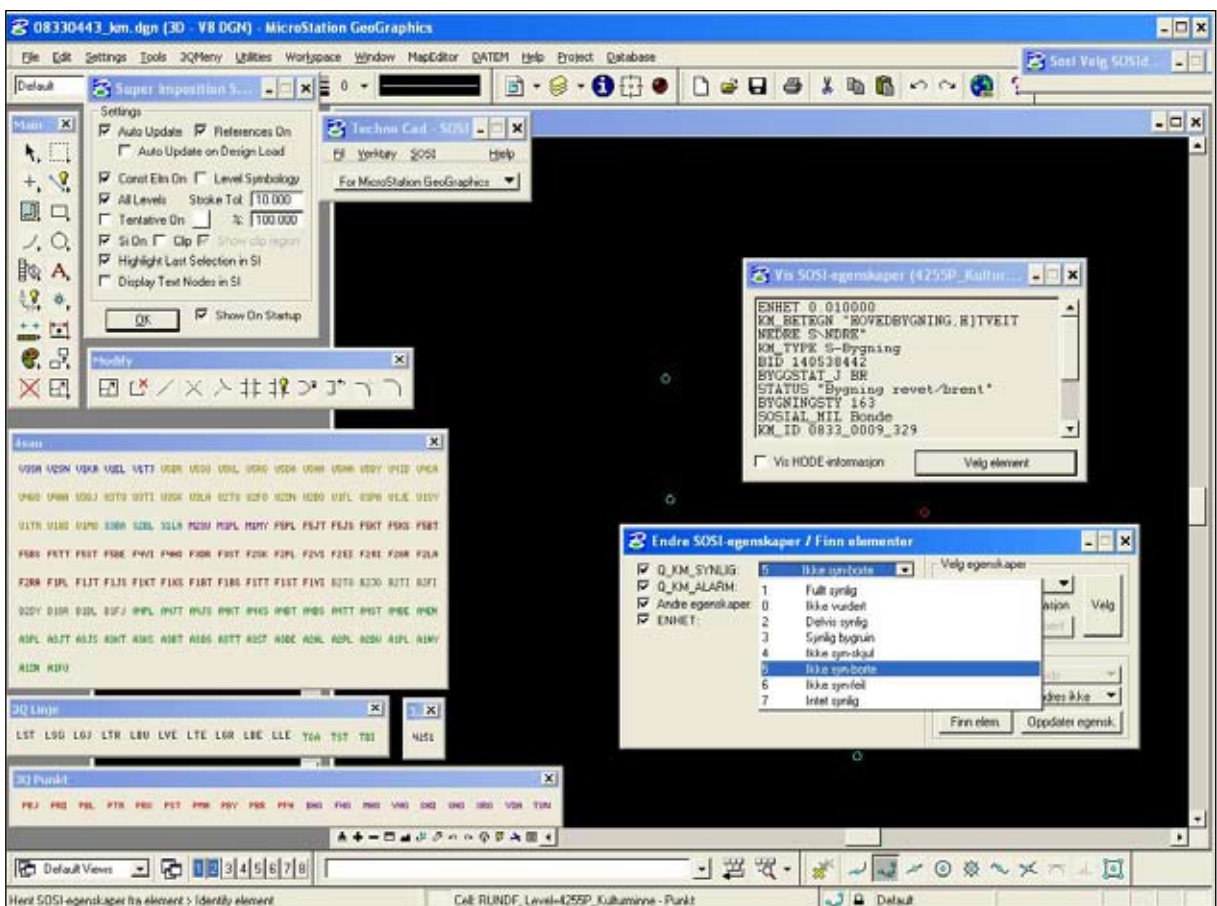
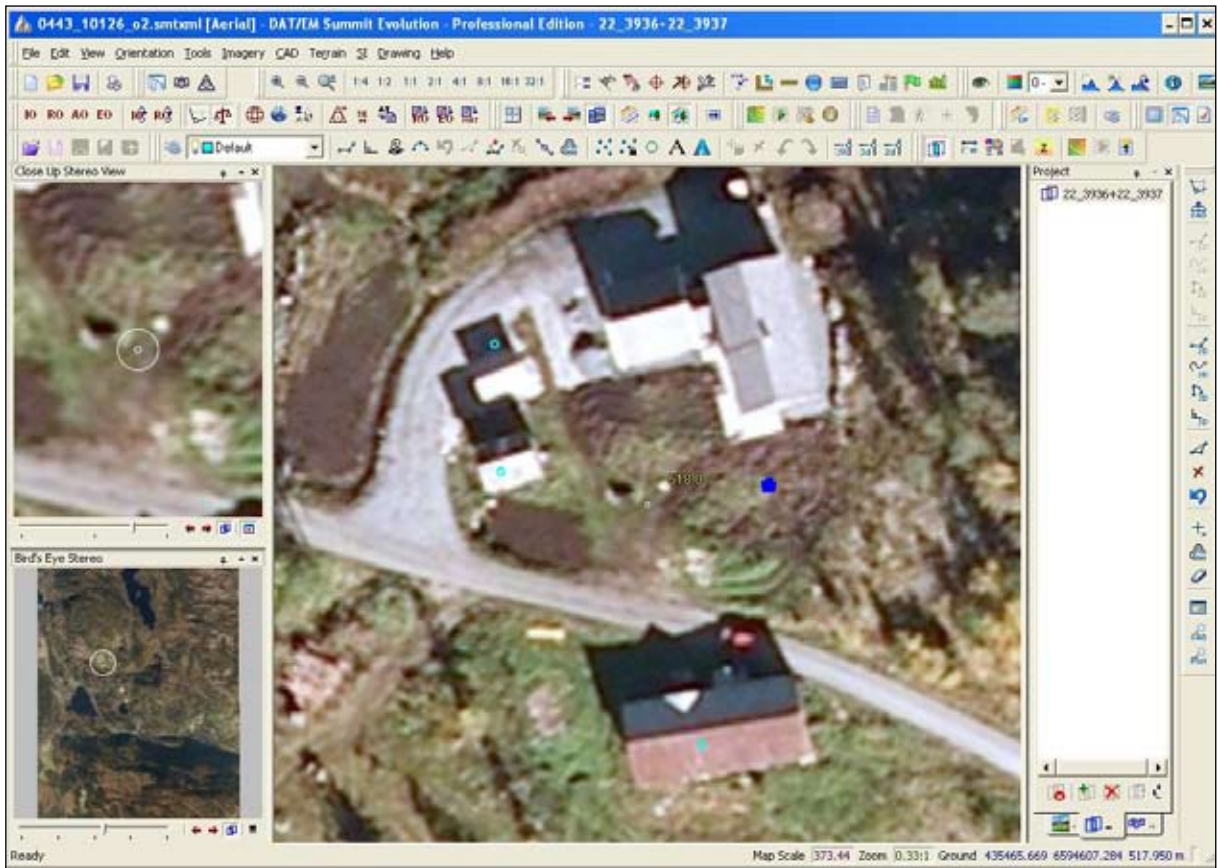
7 = intet synlig = dette er et objekt vi ikke forventer å se, enten pga. en lite synlig kulturminnetype, for eksempel helleristing, eller pga. landskapets karakter

4.3.2. KULTURMINNEREGISTRE

Vi benytter kulturminneregistrene SEFRAK og Askeladden sammen med tolkede flybilder til analyser av endring. (Navnet SEFRAK står for **S**ekretariatet for registrering av faste kulturminner).

SEFRAK inneholder i hovedsak bygninger fra før 1900, men avgrensningen i alder varierer noe fra sted til sted. Bl.a. ble grensa satt ved 1945 i Finnmark, for å favne det som har overlevd ødeleggelsene under krigen. Så mye som 16 % av bygningene i SEFRAK er oppført på 1900-tallet. Registeret inneholder opplysninger om i underkant av 500 000 bygningsobjekter, hvorav ca. 360 000 fortsatt står. Det tilsvarer ca. 10 % av den stående bygningsmassen i Norge. Registeret er imidlertid ikke komplett, men arbeid med ajourføring pågår. Om lag 22 % av bygningene på landbrukseiendommer er registrert i SEFRAK. Hus som finnes i SEFRAK-basen har ingen automatisk verneverdi.

Askeladden er den offisielle databasen over alle kulturminner og kulturmiljøer som er fredet eller er i en fredningsprosess. Bygninger fra før 1650 og andre kulturminner fra før reformasjonen (1537), samt samiske kulturminner eldre enn 100 år, er automatisk fredet pga. alder. Andre kulturminner eller kulturmiljøer kan være fredet gjennom særskilte vedtak. Askeladden inneholder informasjon om ca. 267 000 kulturminner, og omfanget vokser stadig etter hvert som det gjøres nye undersøkelser og nye funn av kulturminner. (Boaz).

Data fra kulturminneregistrene kobles til flybildene. Eksempel: Aktivisert punkt (stor, blå flekk i øverste bilde markerer SEFRAK-punkt med status "Bygning revet/brent". Tolkere legger til verdien "ikke synlig borte".

4.3.3. FELTDATA

Feltbefaringen er avgrenset til tun og jordbruksareal inklusive villeng, med en buffersone på 10 meter rundt.

Feltbefaringen er begrenset til de areal typer som 3Q-flatene har utsagnskraft for, dvs. jordbruksareal og areal i umiddelbar tilknytning til jordbruksareal. Kartleggingen omfatter gårdstun, setertun og åpne dyrkings- og beitearealer, mens skog og annen utmark er utelatt. En 10 meter buffersone rundt befaringens arealene tas også med.

Feltregistrering er en tid- og kostnadskrevende metode, men den hjelper oss med spørsmål som flybildetolkningen ikke kan gi svar på. For å samle og supplere grunn data om nyere tids kulturminner, og verifisere egenskaper ved objekter som finnes i registrene, så som tilstand og bruk, er feltarbeid en nødvendighet. I tillegg er vi interessert i tilgjengelighet og opplevelse fra ståsted i selve landskapet. Dette fordrer også feltbesøk. Deler av feltinformasjonen kan seinere følges opp på flybilder.

Datainnsamlingen i felt kan betegnes som en overflaterregistrering. Vi har bare tilgang til bygningenes utside, og registreringene baseres på egne tolkninger og vurderinger, uten bruk av informanter. For noen av objektene, bl.a. for fredete kulturminner og for de eldste bygningene, har vi støtte i kulturminneregistrene.

I datafangsten har vi beveget oss fra registrering på papirskjemaer og -kart de første årene til direkte digitalisering på felt-pc. Sistnevnte metode reduserer antall feilkilder og er en klar fordel i fuktig vær selv om den beslaglegger noe mer tid i felt. Hovedgevinsten ligger likevel i at man totalt sett sparer tid siden digitaliseringen av papirkart og inntasting av feltregistreringer i etterkant utgår.

Manuell registrering på kart og papir. Foto KAS.

Direkte digitalisering på felt-pc. Foto KAS.

Registreringsparametre for datainnsamling i felt

BYGNINGER:

Type
Tilstand
Vedlikeholdsmangel
Farge
Bruk
Gjengroing
Tilgjengelighet
Register-id
Foto

SIKRINGSSONE RUNDT FREDET

KULTURMINNE:

Skade
Gjengroing

KULTURMINNER UTENOM BYGNINGER:

Type
Tilstand
Skadeårsak
Gjengroing
Tilgjengelighet
Register-id
Foto

FLATEN INNDELTE I KVADRATER:

Rydningsstein
Bakkemur
Skrot

For beskrivelse av parametrene, se vedlegg side 114.

4.3.4. ANDRE KILDER

Offentlige registre, som bygningsregisteret i Matrikkelen, Landbruksregisteret og rapporter fra Statistisk sentralbyrå o.a. trekkes inn i arbeidet som hjelpemidler, og for å undersøke representativiteten i 3Q-materialet.

Av hensyn til tidsbruk og økonomi har vi valgt å ikke bruke informanter. Det blir sendt ut en orientering til landbrukskontorene i involverte kommuner hver vår i god tid før feltarbeidet tar til, og registratorene presenterer seg i de tilfellene de må inn på tun og innmark. Utover dette gjøres det ingen systematiske henvendelser til grunneierne.

Studier av kart, lokalhistorisk litteratur o.l. er heller ikke mulig med de nåværende tidsrammer. En generell orientering om kulturhistoriske forhold i de aktuelle områdene, slik det presenteres bl.a. på nettsidene til fylkeskommuner og fylkesmenn, blir imidlertid foretatt før feltarbeidet starter.

I heldige fall kan feltarbeideren treffe på engasjerte eiere eller andre lokalkjente folk. Her viser en grunneier fram rester av et gammelt vanningsanlegg. Skjåk, Oppland. Foto KAS.

5. RESULTATER FRA FELTREGISTRERING

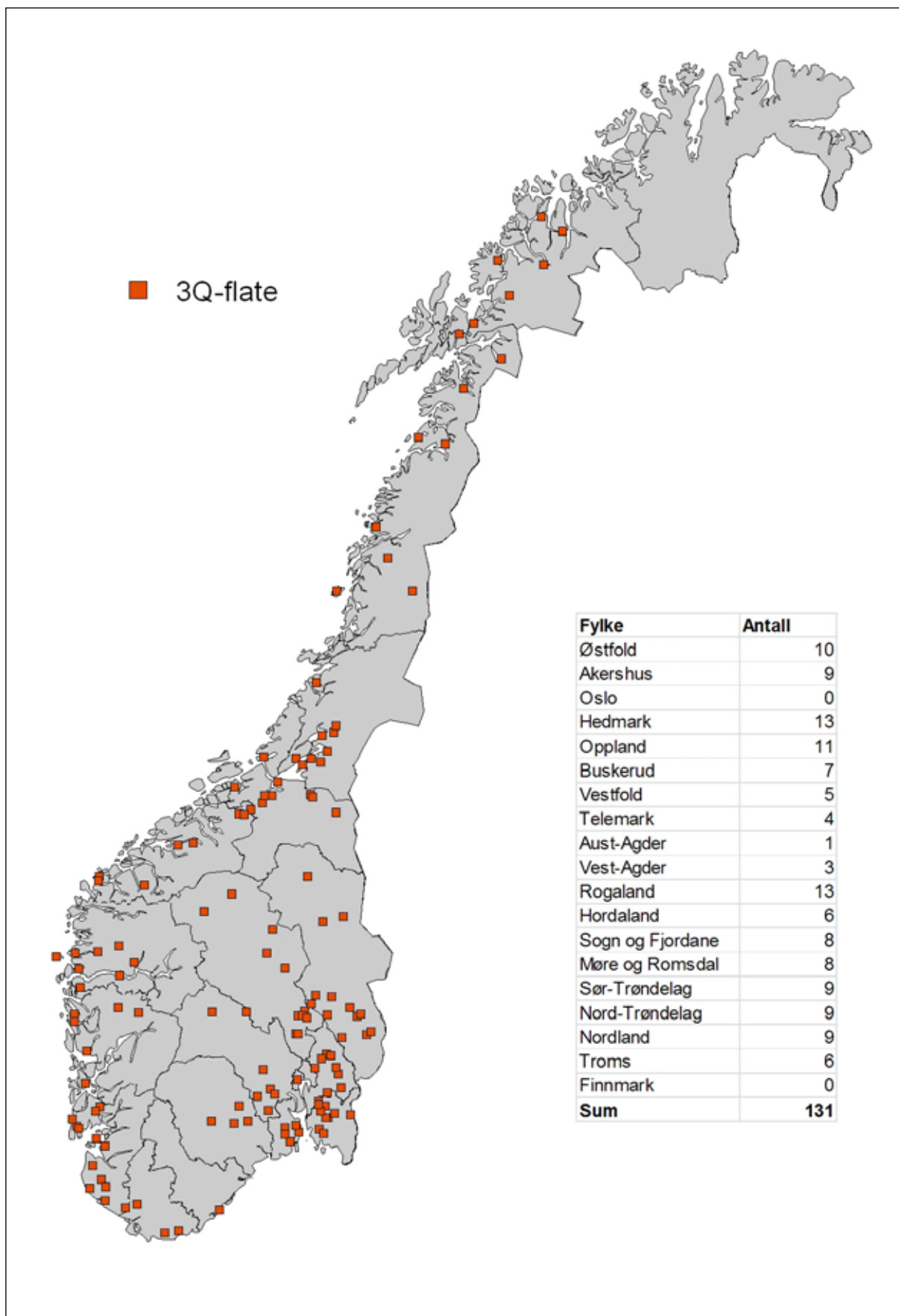
Flatene som er befart og registrert i felt, kan betraktes som «case»-studier. Data fra feltarbeidet gir først og fremst en beskrivelse av tilstand, men danner grunnlag for å registrere endringer i framtiden. Siden det er relativt få flater som besøkes, er det ikke mulig å si noe om generelle tendenser i fylkene basert på disse felldataene. Utviklingen på hver enkeltflate kan påvirkes av lokale faktorer som ikke nødvendigvis er typiske for det som skjer i fylket eller i landet for øvrig. Selv om ikke tallmaterialet er «gyldig» statistisk sett, gir likevel reisene rundt om i landet oss mange inntrykk og forhåpentligvis en bredere forståelse av variasjon og verdier, men også utfordringer, i jordbrukslandskapet. Pga. tidsnød utgår Finnmark i denne omgangen av 3Q, men de øvrige fylkene er representert.

På feltbesøk i Evje, Vest-Agder. Foto OMB.

5.1. Kart med fordeling av feltflater

Figur 1: Kart med fordeling av feltflater.

5.2. Bygninger

På indre deler av Østlandet, der klimaet har vært tørt og stabilt, finnes mange eldre enkeltbygninger og også hele bygningsmiljøer bevart. Slike samlede miljøer gir oss verdifulle kikkhull inn i fortida. Hjartdal i Telemark. Foto KAS.

Bygningsmassen i jordbrukslandskapet er omfattende og variert. At gårdsbruk er blitt henholdsvis anlagt og nedlagt til ulike tider, gjenspeiles også i bygningsmiljøene.

Gamle hus er en viktig del av vår kulturarv. Men også bygningsmiljøer fra nyere tid, som f.eks. bureisingsbruket fra mellomkrigstida, fiskerbondens bruk ved kysten, 50-tallets allsidige bondegård, korntørkene og gjødselkummene fra nysatsingen på 70-tallet og de nye storfjøsene, har alle sin rettmessige plass i jordbrukets kulturhistorie.

I og med at bare en fjerdedel av landbrukseiendommene i landet er i aktiv drift, har vi mye «overflødig» bygningsmasse i jordbrukslandskapet. Når ting går ut av bruk, betyr det ofte forfall. Ny bruk kan på den annen side bringe inn nye elementer som kan avvike fra det tradisjonelle. Modernisering og utvidelser kan igjen bety større hus, annen materialbruk og annen plassering. Det er grunn til å vente betydelige endringer i bygningsmassen, både den som har gått ut av drift og forlates, den som moderniseres for videre landbruksdrift og den som skal tilpasses nye bruksmåter.

Ved feltregistrering i 3Q sorterer vi hustyper og vurderer tilstand. Vi ser på bruk og tilgjengelighet. Siden dette er det første omdrev med datainnsamling i felt, kan vi ikke presentere endringstendenser.

Storfjøs for melkeproduksjon på ku. Fjøsset er plassert utenfor det etablerte gårdstunet og representerer en ny lokaliseringsskikk. Vågå i Oppland. Foto KAS.

Bygningsmiljøene i landbruket inneholder ofte elementer fra flere ulike tidsperioder. I dette bildet finnes det bl.a. eldre og nyere driftsbygninger, bolighus fra ulike tider og gamle hustyper som stabbur og sommerfjøs. Sogn og Fjordane. Foto KAS.

5.2.1. BYGNINGSTYPER

Gjødselkummen er et stadig hyppigere innslag i bygningsmiljøene i landbruket. Foto FRB.

I første feltomdrev er det registrert ca. 3 150 bygninger i alt fra god til sammenrast tilstand og i tillegg 100 hustuffer.

Bolighus utgjør 28 % og er den hustypen det finnes flest av i materialet. Det vi kaller *Mindre uthus*, som er en samlepost for garasje, vedskjul, småverksted o.l., utgjør 19 % og driftsbygninger med fjøs 17 %. Deretter blir det et sprang ned til stabbur og maskinhall/redskapshus som dekker henholdsvis 6 % og 5 % av materialet. Disse fem hustypene utgjør tre fjerdedeler av bygningsmassen og er altså de hyppigst forekommende hustypene i jordbruket og de vanligste på gårdstunet.

De resterende bygningene er fordelt på et tjuetalls ulike typer. Disse viser noe av allsidigheten som har vært, og fortsatt til dels er, i ressursutnyttelsen i det norske landbruket. Bl.a. ser vi at gartneri bare er registrert i Rogaland. Naust og sjøbuer finner vi naturlig nok i kystfylkene på Vestlandet og i Nordland, men også i Hedmark, hvor innlandsfisket er en viktig næring, har vi registrert naust. Pelsdyrfjøs er sett i tre fylker; Oppland, Telemark og Rogaland. Sagbruk er sett i seks av fylkene; flest i Nord-Trøndelag, men også i Oppland, Buskerud, Østfold, Vestfold og Rogaland. Hesteholdet har økt mye de seinere år, og egne stallbygninger eller ridehus har vi registrert i sju innlandsfylker og i Rogaland. Videre er lysthus eller lekestuer påvist i samtlige fylker. For øvrig er trampoliner observert i store mengder i samtlige fylker, uten at vi gir dem plass i noen tabell.

Med Mindre uthus har vi laget en samlekategori for mindre hus som kan romme f.eks. bilgarasje, vedskjul, småverksted, i noen tilfeller også utedo eller rom for høner. Dette er en «hustype» som får lite oppmerksomhet, men som finnes på de fleste tun. Foto KAS og GAM.

Staller og mindre fjøs på tun utgjør bare 1,5 % av bygningsregistreringene. Til venstre: hønsehus; til høyre: rester av grisehus. Foto KAS.

*Til høyre gammel stall og løe som skal rives og overlate sine funksjoner til den nye stallbygningen til venstre. Østfold.
Foto KAS.*

Pumpehus, gjødselkum og hus over dieseltank er blant hustypene som havner i boksen Annet uthus. Denne kategorien dekker 4 % av bygningsregistreringene. Foto KAS.

I tabell 1 og 2 er antall og type bygninger som er registrert på feltflatene, angitt for de ulike fylkene. Agder-fylkene er slått sammen fordi materialet er lite. Tufter er utelatt fra tabellene.

Tabell 1: Antall og type bygninger registrert i fylkene i Sør- og Øst-Norge.

Fylker	Østfold	Akershus	Vestfold	Agder-fylkene	Hedmark	Oppland	Buskerud	Telemark
Antall flater	10	9	5	4	12	12	7	4
Hovedbygning	45	27	31	18	44	68	58	34
Annen bolig	11	9	8	11	12	35	15	9
Hytte	1	0	0	0	3	13	6	0
Bolig m/uthus	1	1	1	0	2	0	2	0
Stabbur	13	15	1	1	20	27	25	18
Lysthus/lekestue	3	5	6	5	10	13	7	2
Bryggerhus	0	3	7	1	3	9	9	0
Jordkjeller	2	0	0	0	0	1	1	0
Brønns hus	1	3	2	0	2	4	1	1
Smie	2	0	1	1	2	4	8	0
Mindre uthus	45	22	26	28	45	74	52	25
Seterstue	0	0	0	0	0	14	1	0
Seterfjøs	0	0	0	0	0	16	3	0
Koie	0	0	0	0	0	9	0	0
Løe	1	1	0	1	1	22	20	2
Maskinhall	15	22	8	1	11	16	12	5
Driftsbygning m/fjøs	30	19	21	16	44	60	32	22
Småfjøs på tun	5	3	1	0	5	7	6	2
Sommerfjøs	0	0	0	0	1	0	1	0
Stall	2	1	3	0	2	5	1	3
Storfjøs	0	1	0	0	0	1	1	0
Pelsdyrfjøs	0	0	0	0	0	2	0	4
Sagbruk	2	0	2	0	0	1	2	0
Naust/sjøbu	0	0	0	0	5	0	0	0
Gartneri	0	0	0	0	0	0	0	0
Annet uthus	4	7	9	2	10	22	8	0
Annen bygning	3	1	0	1	1	1	3	3
Ukjent ruin	0	0	0	0	2	0	0	0
Totalt	186	140	127	86	225	424	274	130

Jordbrukslandskap i Aust-Agder. Foto OSP.

Tabell 2: Antall og type bygninger registrert i kystfylkene og Nord-Norge.

Fylker	Rogaland	Hordaland	Sogn og Fjordane	Møre og Romsdal	Sør-Trøndelag	Nord-Trøndelag	Nordland	Troms
Antall flater	13	6	8	8	9	9	9	6
Hovedbygning	63	54	42	38	63	48	48	33
Annen bolig	11	14	9	7	13	10	3	4
Hytte	6	0	6	5	0	0	2	4
Bolig m/uthus	0	0	1	2	0	2	0	0
Stabbur	2	2	2	9	27	13	4	0
Lysthus/lekestue	13	5	1	3	4	8	12	1
Bryggerhus	1	6	0	1	2	1	0	1
Jordkjeller	5	7	0	1	0	0	7	0
Brønnhus	1	2	3	0	3	1	4	1
Smie	1	3	0	1	5	0	0	0
Mindre uthus	40	42	33	36	28	33	36	44
Seterstue	0	0	3	0	0	0	0	0
Seterfjøs	0	0	2	0	0	0	0	0
Koie	0	0	0	2	1	0	2	0
Løe	1	0	1	1	12	0	2	1
Maskinhall	14	2	0	3	17	23	8	5
Driftsbygning m/fjøs	53	46	27	40	36	37	39	27
Småfjøs på tun	12	9	7	0	3	2	2	2
Sommerfjøs	0	11	4	2	4	0	4	3
Stall	2	0	0	0	0	0	0	0
Storfjøs	0	0	0	0	1	2	0	0
Pelsdyrfjøs	1	0	0	5	0	0	0	0
Sagbruk	1	0	0	0	0	4	0	0
Naust/sjøbu	2	0	15	9	5	1	5	15
Gartneri	8	0	0	0	0	0	0	0
Annet uthus	15	17	4	1	5	8	6	6
Annen bygning	4	0	0	0	0	5	2	1
Ukjent ruin	0	1	1	0	0	0	0	1
Totalt	256	221	161	166	229	198	186	149

Jordbrukslandskap i Nord-Trøndelag. Foto OSP.

5.2.2. SEFRAK-BYGNINGER

Bolighus i Vestfold med opprinnelse fra 1700-tallet. Foto GAM.

- *På landsbasis er 22 % av bygninger på landbrukseiendommer registrert i SEFRAK. På 3Qs feltflater er tallet 21,1 %. Altså totalt sett god representativitet.*
- *SEFRAK-bygninger er sett under ett i dårligere stand enn andre hus, men forskjellen er liten.*
- *Andel SEFRAK-hus på flatene varierer mellom 42 % i Agder og 3 % i Nordland.*
- *1,1 % av SEFRAK-hus på 3Q-flatene er erstattet av nye hus.*

SEFRAK-basen er et nasjonalt register over faste kulturminner, vesentlig bygninger, som i hovedsak er bygd før 1900. Registeret omfatter også bygninger som var sammenrast eller revet allerede ved registreringstidspunkt. Det har vært ulik praksis rundt i kommunene for registrering av hus som er fjernet. Denne ulikheten eliminerer vi ved å utelate objekter med egenskapen "ruin ved registreringstidspunkt i SEFRAK" i presentasjonen av felldata. Det betyr at forholdstallene ikke harmonerer helt med tall fra forrige 3Q-rapport, der slike registreringer var tatt med (2007).

Informasjon om drøyt 700 SEFRAK-bygninger med tilknytning til gårdstun og annet befaringsareal er undersøkt. Andre SEFRAK-hus på flatene, som for eksempel kan ligge i boligfelt, blir ikke registrert. Enkelte SEFRAK-markeringer ble avvist som feil eller uforståelige og er utelatt fra registrering. Det gjelder vanligvis antatt feil kartfesting eller forveksling med andre hus.

Ved siden av bolighus dominerer driftsbygninger og stabbur i SEFRAK-materialet på 3Q-flatene. Eksempel fra Luster i Sogn og Fjordane. Foto KAS.

Tre bygningstyper dominerer sterkt i SEFRAK-materialet på 3Q-flatene: bolighus, driftsbygning (låve) og stabbur. Disse typene utgjør henholdsvis 38, 14 og 14 % av materialet. Til sammenligning utgjør disse typene 28 %, 17 %, og 6 % av den totale bygningsmassen som vi har registrert på flatene. Den påfallende større andelen bolighus og stabbur i SEFRAK illustrerer at disse bygningstypene har betydelig lengre levetid enn driftsbygninger og andre uthus.

I dagens opplegg i 3Q prioriterer vi ikke å vurdere autentisitet. Mange gamle bygninger er betydelig restaurert eller ombygd, og nye hus kan være satt opp i gammel stil og til dels med gamle materialer. Graden av endring vil derfor ofte være problematisk å fastslå. Grovt sett kontrollerer vi derfor bare om den aktuelle bygningen fortsatt er der eller ikke, og gir en tilstandsvurdering ut fra ytre observasjoner.

5.2.2.1. SEFRAK-bygninger og tilstand

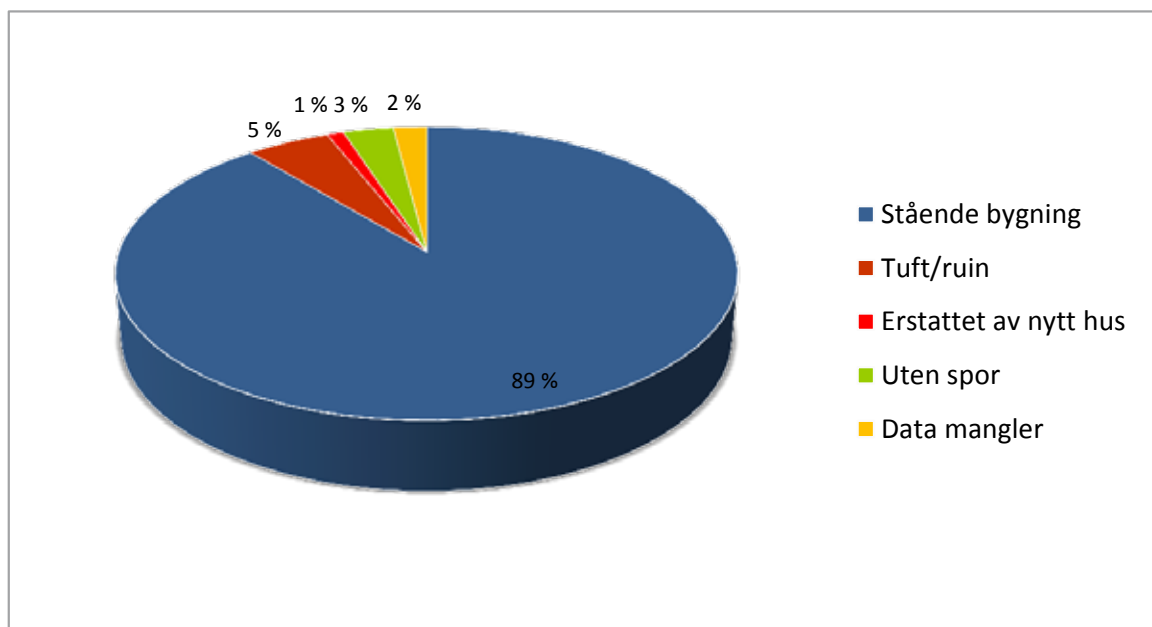
Av SEFRAK-bygningene vi har undersøkt i felt, er drøyt 90 % fortsatt til stede i landskapet som stående bygninger, mens snaut 10 % er tapt. Dette kan imidlertid ikke relateres til tid da registreringene i SEFRAK har foregått over flere tiår.

SEFRAK-hus i Sør-Trøndelag, Akershus og Agder-fylkene utmerker seg med mellom 90 og 100 % *God tilstand*. Nederst på lista ligger Møre og Romsdal med 49 % og Nord-Trøndelag med 54 % *God tilstand*. Bygninger klassifisert som i *Forfall*, finnes det fortsatt håp for. Møre og Romsdal og Nord-Trøndelag har en særlig stor andel av hus i denne fasen, henholdsvis 39 og 38 %, mot gjennomsnittet på 13 %. Når vi kommer til ruinstadiet, er løpet kjørt for de fleste bygninger. I våre feltobservasjoner har Nordland og Sogn og Fjordane størst andel slike hus. I disse fylkene har henholdsvis 17 % og 13 % av SEFRAK-husene ramlet sammen, mens gjennomsnittet for landet ligger på 2 %.

Tabell 3: SEFRAK-bygninger og tilstand.

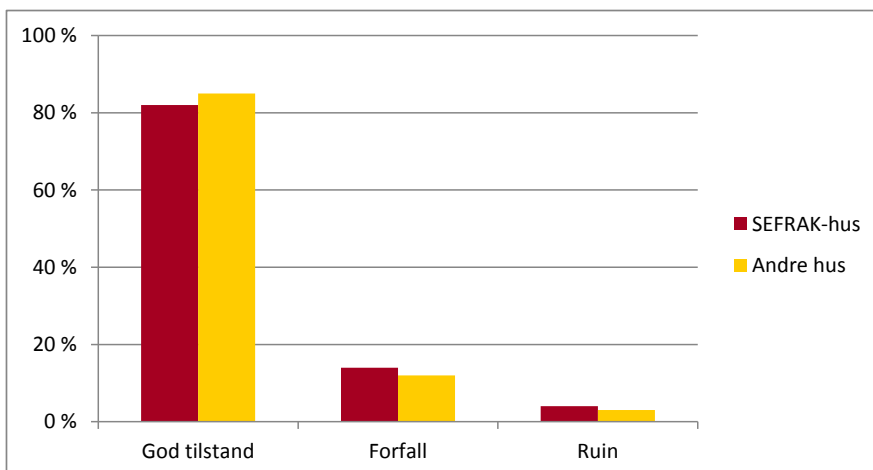
Fylke	Antall bygninger	God tilstand	Forfall	Ruin	Tuft	Ingen spor	Nytt hus	Ukjent
Østfold	28	75	11	3	4	0	0	7
Akershus	33	94	3	3	0	0	0	0
Hedmark	69	70	20	1	2	3	0	4
Oppland	145	79	12	3	0	3	1	2
Buskerud	70	76	11	3	0	9	1	0
Vestfold	40	88	5	0	0	0	0	7
Telemark	36	72	8	3	11	0	6	0
Aust-Agder	5	100	0	0	0	0	0	0
Vest-Agder	33	91	3	0	3	3	0	0
Rogaland	30	70	10	7	0	7	6	0
Hordaland	51	82	14	0	4	0	0	0
Sogn og Fjordane	40	75	5	13	5	2	0	0
Møre og Romsdal	41	49	39	5	0	5	0	2
Sør-Trøndelag	37	95	0	5	0	0	0	0
Nord-Trøndelag	26	54	38	0	0	4	4	0
Nordland	6	66	17	17	0	0	0	0
Troms	31	61	19	7	3	7	3	0
Prosentandel (%)	100	76	13	2	3	3	1	2

Figur 2: SEFRAK-bygninger og tilstand.

Om vi trekker fram SEFRAK-bygninger som fortsatt er gjenkjennelige (666 stk.), dvs. utelater tuffer og hus som er fjernet, er 82 % vurdert til å være i *God tilstand*, 14 % i *Forfall*, og 4 % i kategorien *Ruin*. Tilsvarende tall for bygninger som ikke er registrert i SEFRAK (2 489 stk.) er 85 % i *God tilstand*, 12 % i *Forfall* og 3 % *Ruin*. Med andre ord er det ingen tegn til at våre eldste bygninger tas bedre vare på enn bygningsmassen ellers.

Figur 3: Tilstand på SEFRAK-bygninger sammenlignet med andre bygninger.

5.2.2.2. Andel SEFRAK-hus i fylkene

SEFRAK-bygninger utgjør 21,1 % av det totale antall bygninger som er registrert på 3Q-flatene. Agderfylkene, Oppland og Vestfold har særlig stor andel SEFRAK-hus i sin bygningsmasse. Nordland har den klart laveste andel. Antallet SEFRAK-bygninger på hver 3Q-flate er i gjennomsnitt 5,1. Snittet varierer fra 0,7 i Nordland til 11,3 i Oppland.

Tabell 4: SEFRAK-bygninger: antall og andel på feltflatene.

Fylke	Antall Flater	Gjennomsnittlig antall SEFRAK-hus	Prosentandel SEFRAK-hus på flatene
Østfold	10	2,5	13,4
Akershus	8	4,1	23,6
Hedmark	12	5,3	28
Oppland	12	11,3	31,8
Buskerud	7	9	23
Vestfold	5	7,4	29,1
Telemark	4	7,5	23,1
Agder	4	9	41,9
Rogaland	14	1,9	10,2
Hordaland	6	8,1	22,2
Sogn og Fjordane	8	4,6	23
Møre og Romsdal	8	4,8	22,9
Sør-Trøndelag	9	4,1	16,2
Nord-Trøndelag	9	2,7	12,1
Nordland	9	0,7	3,2
Troms	6	4,5	18,1
Totalt	131	5,1	21,1

5.2.2.3. Andel SEFRAK-hus i 3Q og i nasjonal statistikk

I tabell 5 er andelen SEFRAK-hus på 3Q-flatene sammenlignet med SSBs tall fra 2010 for bygninger på landbrukseiendommer som er registrert i SEFRAK. Forholdet mellom tall fra SSB og fra 3Q kan antyde hvor representative 3Q-flatene er for hvert fylke når det gjelder innslaget av gamle hus.

Totalt sett ser flateutvalget ut til å treffe godt. Det skiller bare 0,9 prosentpoeng mellom feltobservasjonene og nasjonal statistikk. I enkelte fylker er likevel ulikheten relativt stor.

Den største divergensen ser vi i Agder-fylkene (14,8 prosentpoeng differanse). Videre har Oppland 8,3 prosentpoeng og Nordland 8,2 prosentpoeng differanse. I Agder kan avviket skyldes at antallet flater er svært lavt og dermed lite representativt. Dette gjelder imidlertid ikke i samme grad for Oppland og Nordland.

Tabell 5: SEFRAK-bygninger: andel på 3Qs feltflater i forhold til andel på landbrukseiendommer.

Fylke	Antall flater	Andel SEFRAK-hus på 3Q-feltflater Tufter utelatt (prosent)	Andel SEFRAK-hus på landbrukseiendommer 2010 (SSB) (prosent)	Differanse (prosentpoeng)
Østfold	10	13,4	19,4	-6,0
Akershus	8	23,6	24,6	-1,0
Hedmark	12	28	26,8	+1,2
Oppland	12	31,8	23,5	+8,3
Buskerud	7	23	29,2	-6,2
Vestfold	5	29,1	23,3	+5,8
Telemark	4	23,1	25,0	-2,1
Aust-Agder	1	38,5	26,8	+11,7
Vest-Agder	3	42,5	27,4	+15,1
Rogaland	14	10,2	11,9	-1,7
Hordaland	6	22,2	24,2	-2,0
Sogn og Fjordane	8	23	26,8	-3,8
Møre og Romsdal	8	22,9	27,6	-4,7
Sør-Trøndelag	9	16,2	18,5	-2,3
Nord-Trøndelag	9	12,1	12,3	-0,2
Nordland	9	3,2	11,4	-8,2
Troms	6	18,1	15,0	+3,1
Totalt	131	22,4	22,0	+0,4

5.2.3. TILSTAND

Gammel løe i forfall. Foto FRB.

- *Tilstand på bygningsmassen totalt sett:* 85 % god stand; 12 % forfall; 3 % ruin.
- *Bolighus holder seg best:* 92 % god stand; 7 % forfall ; 1 % ruin
- *Sommerfjøset ligger særlig dårlig an:* 23 % god stand; 30 % forfall; 47 % ruin
- *Låvebygningen er i bedre stand enn ventet:* 81 % god stand; 16 % forfall; 3 % ruin

Tilstanden speiler bygningenes bruksverdi og samtidig folks vilje og evne til bevare dem. Dårlig vedlikehold indikerer ofte framtidige tap.

I feltarbeidet kan vi kun gjøre en utvendig vurdering av husets beskaffenhet. Vi har ikke tilgang til husets indre og har dermed ikke mulighet til å gi en fullgod bedømmelse av tilstanden. På grunn av dette ser vi ikke nytten av et fingradert skjema, men benytter en grov gradering av tilstand. Følgende koder benyttes på henholdsvis stående eller gjenkjennelige bygninger og på bygninger som er fjernet:

Stående / gjenkjennelig bygning: *God tilstand* – *Forfall* – *Ruin*

Fjernet bygning: *Tuft* – *Uten spor* – *Erstattet*

En bygning i *God tilstand* synes hovedsakelig intakt, men kan likevel ha mindre mangler og skader. Kun alminnelig løpende vedlikehold er nødvendig. *Forfall* betyr at hele eller deler av bygningen er tydelig medtatt, og at det er behov for istandsetting. Man er altså godt forbi stadiet med litt slitt maling og en utslått rute, men redning er fortsatt fullt mulig. *Ruin* betyr at deler av tak og vegger er sammenrast, og at huset ikke lenger er trygt, i mange tilfeller heller ikke mulig, å bruke. *Uten spor* og *Erstattet* er aktuelt å bruke på bygninger som vi har opplysninger om fra før, enten fra SEFRAK-registeret eller hus som er registrert i tidligere omdrev av 3Q. *Erstattet* brukes om hus som er fjernet og erstattet av et nytt hus.

Det er til dels stor aktivitet i mange bygdelag for å finne ny bruk til de gamle låvene og hindre at de forfaller. Foto BOA.

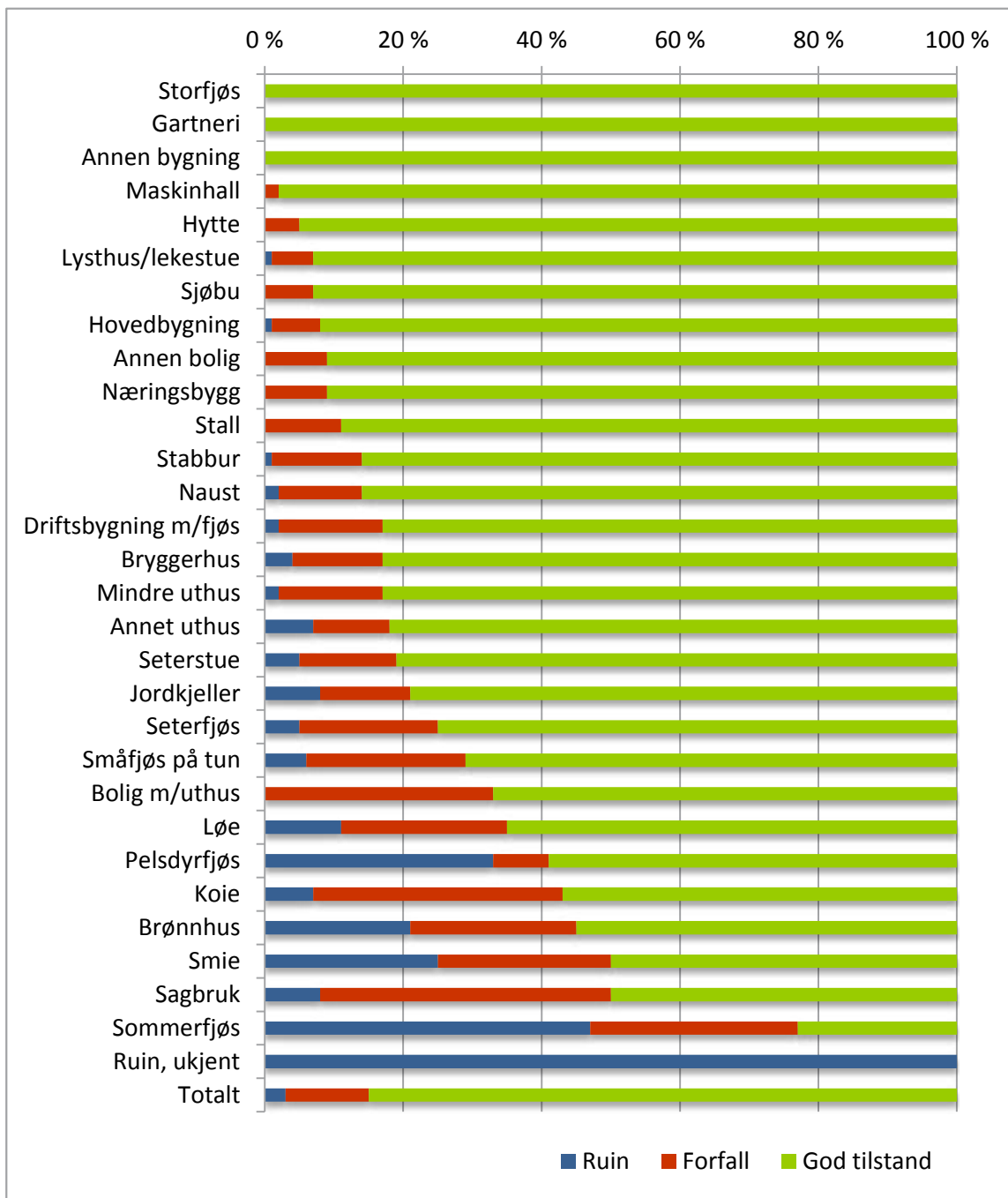
Sommerfjøset er hustypen som er i aller dårligst forfatning på 3Q-flatene. Bygningsruiner i stein kan imidlertid holde ut lenge før de gir tapt for værguder og tyngdekraft. Eksempel fra Hordaland. Foto KAS.

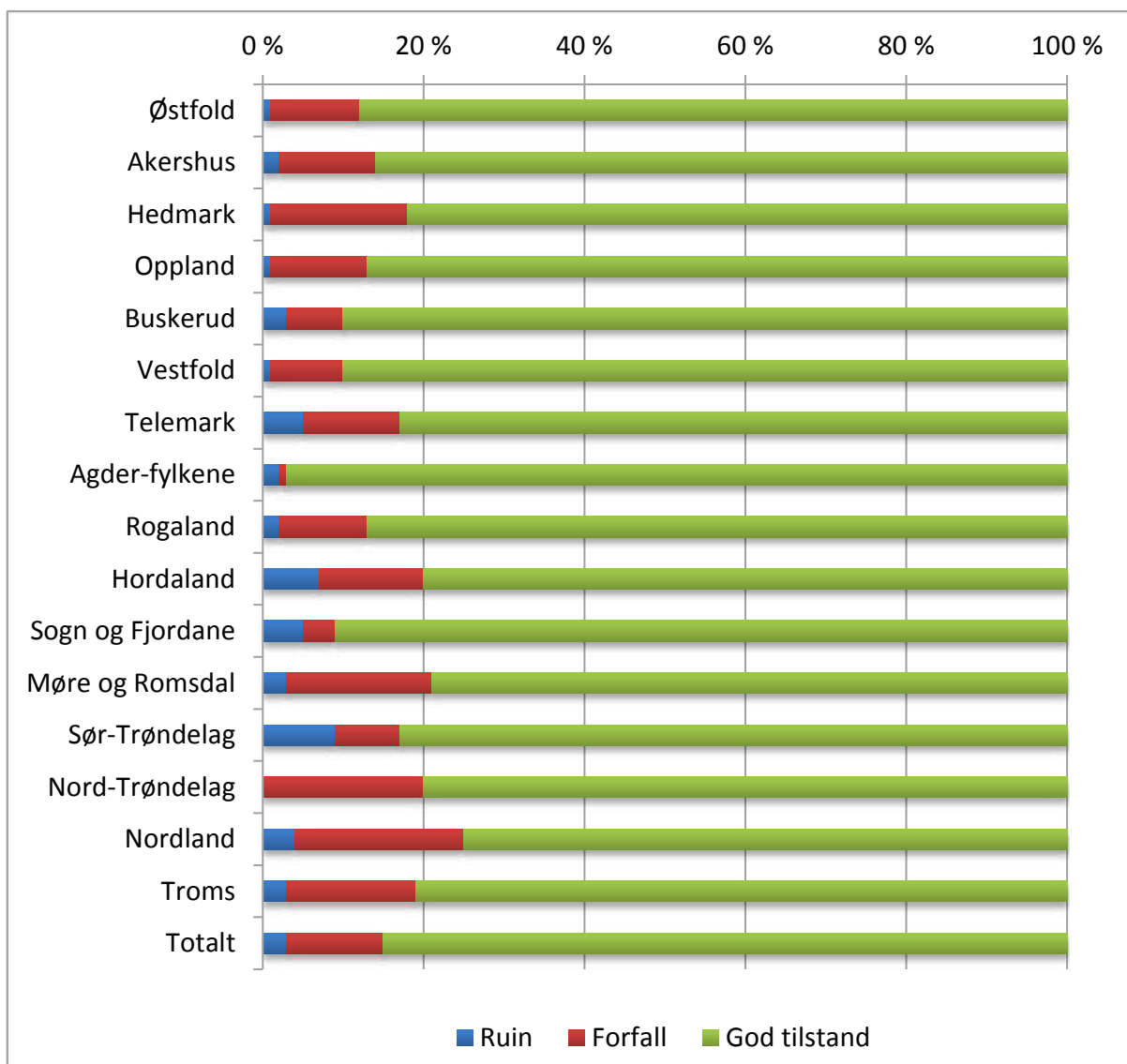
I tilstandsvurderingen benyttes en stikkordliste for elementer som er særlig viktige for tilstanden til en bygning. Vi ser bl.a. på fundament, tak, pipe og vinduer. Foto KAS.

Det er gjort snaut 3 500 bygningsregistreringer. Om vi konsentrerer oss om gjenkjennelige bygninger, dvs. hus i tilstand god – forfall – ruin, står vi igjen med ca. 3 150 objekter. Av disse bygningene totalt sett er 85 % i god stand. Vedlikeholdsnivået varierer imidlertid mellom hustypene. Bolighus holder seg godt, mens bolig kombinert med uthus (f.eks. drengestue med bryggerhus) ligger dårligere an. Nyere driftsbygninger, som storfjøs og maskinhall, er i god stand, mens driftsbygning med fjøs, som omfatter både nye og eldre uthus, er noe dårligere stilt. Det står mindre bra til også med en del eldre hustyper, som smier, sagbruk, brønnhus og koier. Hustypen som virkelig er på vei ut, er sommerfjøsset. Bortimot halvparten av disse fjøsene er klassifisert som ruin.

Figur 4: Bygningstyper og tilstand.

Figur 5: Tilstand på bygningsmassen i de ulike fylkene.

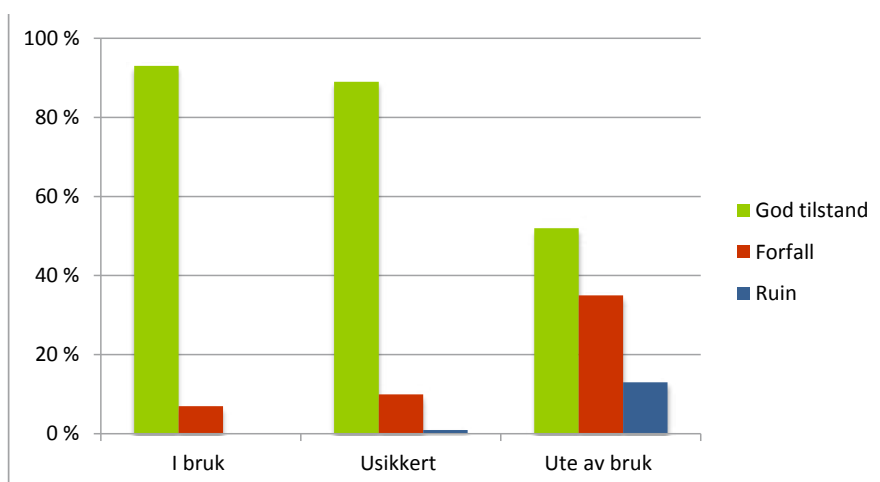
5.2.3.1. Tilstand og bruk

Ofte ser vi at deler av låven er i bruk og holdes i brukbar stand, f.eks. til garasje eller lagerformål, mens resten av bygningen forfaller. Foto FRB.

En bygning som er ute av bruk vil gradvis forfalle. Om bygninger er bebodd eller i bruk vil derfor være en god indikasjon på deres videre skjebne. Sammenhengen mellom tilstand og bruk kommer godt fram i diagrammet under, som omfatter ca. 1 700 driftsbygninger. Med *bruk* menes det her ikke nødvendigvis bruk på opprinnelig måte, men at deler av bygningen fortsatt har en bruksfunksjon og oppsøkes jevnlig. Ofte benyttes uthus til «passiv» lagring av utstyr, møbler osv., men dette betraktes ikke som *bruk* i vår sammenheng.

Figur 6: Forhold mellom tilstand og bruk for bygninger.

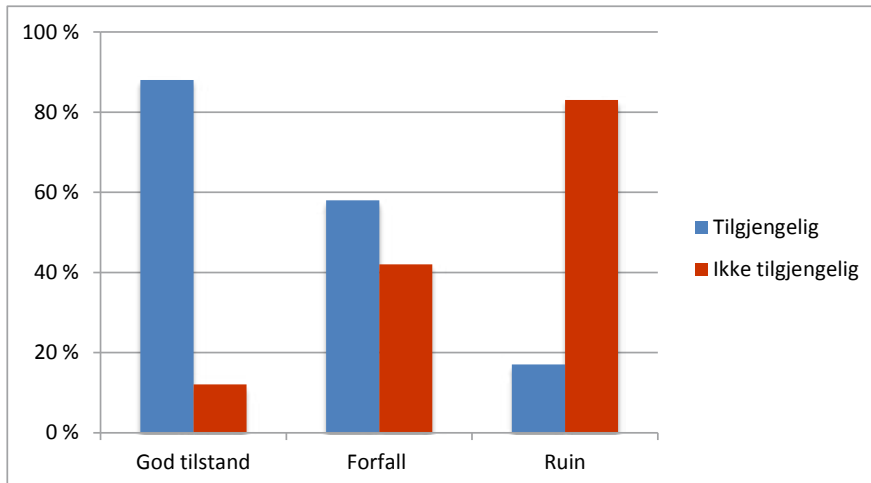

5.2.3.2. Tilstand og tilgjengelighet

Vi ser at bygninger som ikke er tilgjengelige med bil og som ikke synes fra tunet, er særlig utsatt for forfall. Er de også gått ut av bruk, har de ekstra dårlige odds. Bygninger med slik lokalisering vil ofte dreie seg om eldre hustyper, bl.a. løer og sommerfjøs.

Sammenhengen mellom tilstand og tilgjengelighet vises her for ca. 3 150 bygninger, som innbefatter både bolighus og uthus. Merk at vi har lagt lista høyt når det gjelder tilgjengelighet, med tanke på allmenhetens mulighet for opplevelse, kunnskap og bruk. Tilgjengelig er her definert som mulig å komme til med rullestol.

Figur 7: Forhold mellom tilstand og tilgjengelighet for bygninger.

Vi ser at bygninger som er lite tilgjengelige og lite synlige fra tunet, er særlig utsatt for forfall når de har gått ut av bruk. Rester av smie i Akershus. Foto KAS.

5.2.4. FARGEBRUK

Tradisjonell fargebruk på eldre gård i Os i Østerdalen. Foto KAS.

- Bolighusene er i hovedsak hvite (58 %) og driftsbygningen er rød (77 %).
- Det er mye rødt også på andre uthus (39 %), og i tillegg har gården et og annet hus som er umalt, tjærefarget eller i en helt annen farge.
- Oker, som tidligere var en mye brukt farge, utgjør i dag bare 2 % av bygningsmassen og er mest å se på sekundære bolighus og mindre uthus.

Kartlegging av farge ble tatt inn i arbeidet fra år 2006 fordi vi ser det som kulturhistorisk relevant. Det er hovedfarge på bygningenes ytterkledning som er kartlagt, på til sammen 2 503 bygninger.

Umalte hus finner vi i liten grad blant bolighus og større driftsbygninger, bare henholdsvis 3 % og 6 %. I resten av bygningsmassen utgjør umalte hus derimot 21 %. Umalte driftsbygninger har vi flest av i Østfold og Sogn og Fjordane, begge steder i en andel på 15 %.

Mange gårdstun har flere bolighus. Det er spesielt på hovedbygningen (568 stk.) vi finner det tradisjonelle mønsteret; 63 % av disse husene er hvite. På de sekundære bolighusene; kårhus, sidebygning, tjenestebolig osv. (131 stk.), har 34 % denne fargen, og vi ser større innslag av rødt og av mer utradisjonelle farger.

På driftsbygninger dominerer rødfargen i alle fylker bortsett fra Oppland, der tjærefarger (brunt og sort) er mest brukt. Det må bemerkes at materialet i Oppland med fargemarkering i hovedsak finnes i nordre deler av fylket. Okerfargede og hvite driftsbygninger har vi registrert i svært få eksemplarer (henholdsvis 1 % og 3 %), og bare på Vestlandet og i Nord-Norge.

Tabell 6: Farge på bygninger.

Bygningstyper	Rød	Hvit	Oker	Tjærefarget (brun, sort)	Umalt	Annen Farge	Totalt
Bolighus på tun	83	404	24	51	23	114	699
Store driftsbygninger	431	16	6	37	36	37	563
Alle andre bygninger	478	123	21	205	258	156	1241
Totalt (antall)	992	543	51	293	317	307	2503
Prosentandel (%)	40	21	2	12	13	12	100

Brun maling og solsvidd tømmer dominerer i Nord-Gudbrandsdalen. Bilde fra Skjåk i Oppland. Foto KAS.

Eldre driftsbygninger er sjelden hvite. Vi har sett lyse bygninger bare i Nord-Norge og på Vestlandet. Bilde fra Sandnes i Rogaland. Foto KAS.

Direkte sprelsk fargebruk er ikke vanlig å se, men på detaljer som dører og vinduskarmer har man mulighet for å sette personlig preg. Bilde fra Buskerud. Foto KAS.

5.2.5. BOLIGHUS

- 26 % av samtlige bolighus og 34 % av SEFRAK-registrerte bolighus står ubebodd.
- 6 % av de ubebodde boligene er i bruk på annen måte, for eksempel til feriebolig.
- 16 % av boligene er verken bebodd eller i bruk mens 4 % har usikker tolking.

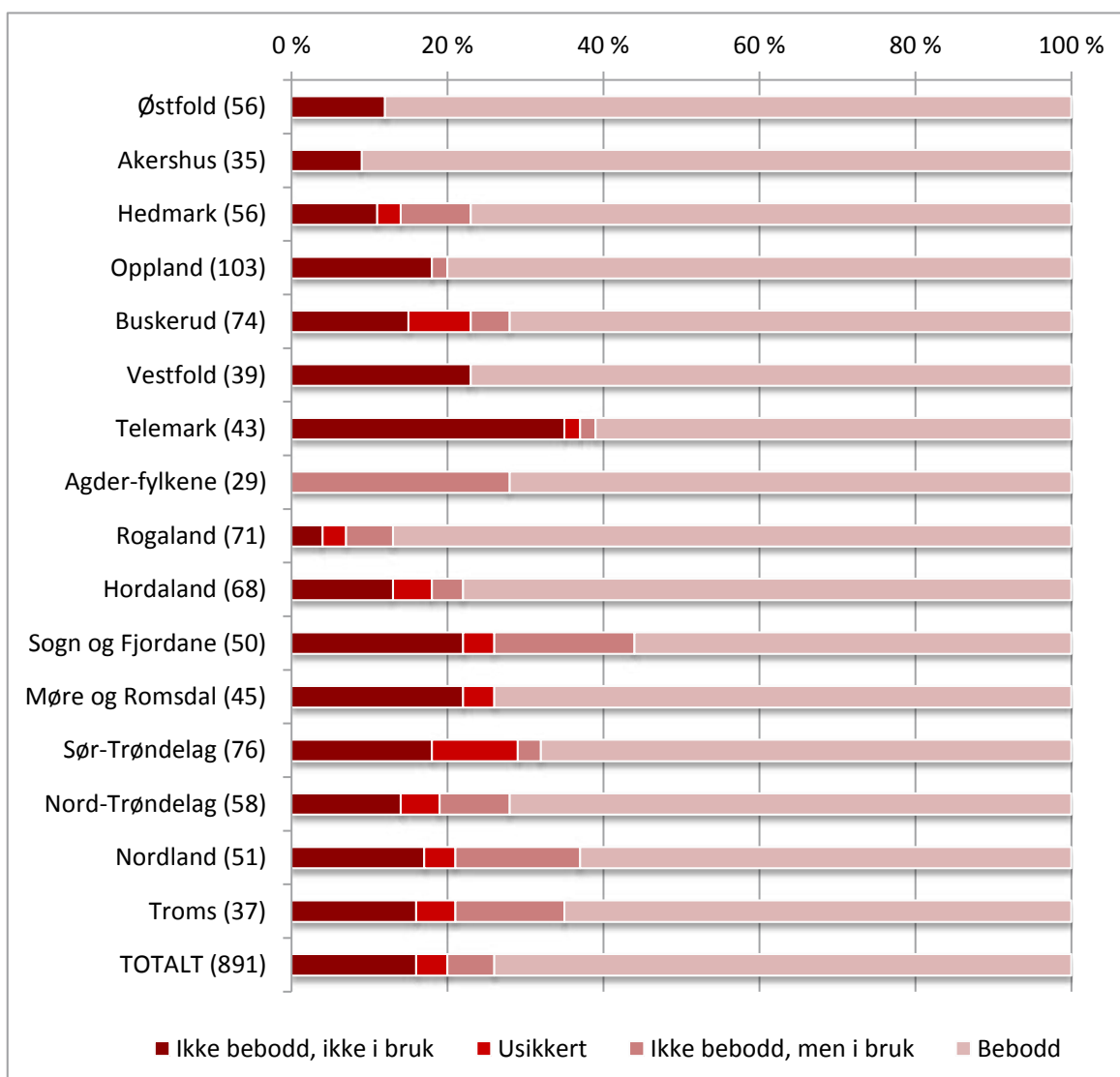
Ifølge SSB har vi i Norge omtrent 185 000 landbrukseiendommer og 83 % av disse har bolighus. 21,4 % av landbrukseiendommene med bolighus sto ubebodde i 2010 (SSB 2010). Variasjonen mellom fylkene er imidlertid stor. I den ene ytterkanten ligger Vestfold, hvor mindre enn 8 % av eiendommene sto ubebodde. I den andre ytterkanten har vi de tre nordligste fylkene, som alle har mer enn 30 % landbrukseiendommer uten fast bosetting.

På feltflatene i 3Q registrerer vi også bolighus og bl.a. om disse er bebodd eller i bruk på annen måte. Vi kan imidlertid ikke sammenligne tallene direkte med SSBs statistikk da vi opererer med noe ulike kategorier. SSB forholder seg til bygningsregisteret i Matrikkelen. I dette registeret får endel bolighus endret sin status til annen type etter at de er gått ut av bruk. I 3Q følger vi ikke status i Matrikkelen, men ser derimot etter husets opprinnelige funksjon. Vi får dermed en større andel bolighus i 3Q-materialet enn i den nasjonale statistikken.

5.2.5.1 Bolighus og bruk

Figur 8 omfatter 891 bolighus i kategoriene *Hovedbygning* og *Annen bolig*. Utvalget er begrenset til bygninger som er mulige å bo i, dvs. som har tilstand *God* eller *Forfall*. Verdiene for bruk er anslått ved feltbefaring, med de feilkilder dette kan innebære.

Figur 8: Bolighus og bruk.

Høyest andel bebodde bolighus har Akershus med 91 %. Østfold har 88 % og Rogaland 87 %. Agderfylkene er slått sammen fordi materialet her er spesielt lite. Fylkene med lavest andel bebodde boliger er Sogn og Fjordane med 56 %, Telemark med 61 % og nordfylkene med henholdsvis 63 % i Nordland og 65 % i Troms.

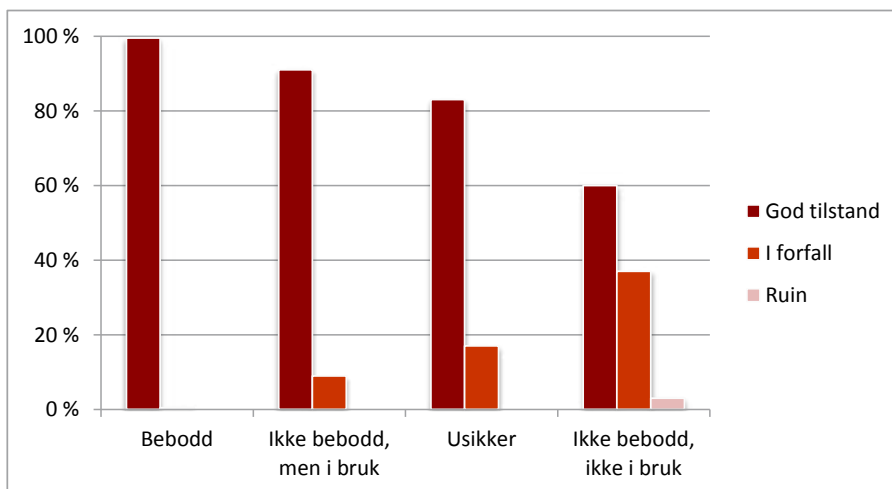
Bolighus som *verken er bebodd eller i bruk*, er ekstra utsatt for forfall. Vi har tolket 16 % av samtlige bolighus til å være i denne kategorien. Telemark har med sine 35 % klart størst andel bolighus ute av bruk.

Forfallet inntreer nokså snart på bygninger som ikke er i bruk. Foto FRB.

For 886 bolighus har vi verdier for både tilstand og bruk. Sammenhengen mellom manglende bruk og forfall kommer tydelig fram i figur 9.

Figur 9: Forhold mellom tilstand og bruk for bolighus.

Av samtlige bolighus i undersøkelsen var 74 % bebodd. Kun 67 % av boligene registrert i SEFRAK var bebodd, mens det samme gjaldt for 78 % av boligene utenfor SEFRAK-registeret.

Totalt sett er det altså flere eldre enn nyere bolighus som står tomme. Andel *bebodde* SEFRAK-hus er lavest i Møre og Romsdal (31 %), Sogn og Fjordane (38 %) og Telemark (43 %).

Tabell 7: Andel bebodde bolighus.

Fylke	Bolighus i SEFRAK (% bebodd)	Bolighus ikke i SEFRAK (% bebodd)
Østfold	85	88
Akershus	89	94
Hedmark	58	91
Oppland	70	86
Buskerud	61	76
Vestfold	81	72
Telemark	43	69
Agder-fylkene	71	75
Rogaland	93	86
Hordaland	80	77
Sogn og Fjordane	38	62
Møre og Romsdal	31	91
Sør-Trøndelag	59	71
Nord-Trøndelag	73	72
Nordland	100 *	62
Troms	50	72
Totalt	67	78

* kun ett hus

Etter hvert har en nasjonal standard overtatt mye av den tidligere lokale byggeskikken, men fortsatt ser vi mange gamle bolighus med regionalt preg på gårdene. En gård kan ha flere generasjoner med bolighus, som i dette eksempelet fra Nord-Østerdalen i Hedmark. Den såkalte kaffekvernstua fremst i bildet, bestående av tre laftekasser med to etasjer på midten, har lang tradisjon som bolighus i dette området. Bruket, som for øvrig består av gamle lafta bygninger, har siden fått tilskudd av et 70-tallsbolighus, synlig til høyre i bildet. Foto KAS.

Etter krigen var det stort behov for nye hus. Det såkalte gjenreisningshuset var enkelt og nøkternt. Mange har fått endret karakteren betydelig ved påbygg og verandaer. Eksempel fra Troms. Foto BOA.

Ramloftstua er en hustype med tradisjoner tilbake til middelalderen og er av de første bolighusene som fikk to etasjer. Slike hus hørte til spesielt i Nord-Gudbrandsdalen, men er svært sjeldne å se i dag. Oppland. Foto KAS.

Den smale halvannen-etasjes lemstova er typisk for deler av Hordaland. Her en utgave med sidesval. Bratt takvinkel, skifertak og liggende panel utenpå laftet er trekk som hører med. Hordaland. Foto KAS.

Låna er lang og smal, med gjennomgående rom. Hustypen er kjent særlig fra Trøndelag, men finnes også i områdene rundt, med sine egne særpreg. Eksempel fra Sunndal i Møre og Romsdal. Foto KAS.

Det typiske kataloghuset fra 70-tallet er å finne over hele landet. Huset har en markert sokkeletasje, og opprinnelig farge var ofte brun. Hustypen er også kalt G35, etter brunostpakka. Hedmark. Foto KAS.

Sveitserhuset kom på slutten av 1800-tallet og fikk raskt innpass i alle landsdeler. Typiske trekk er store takutstikk, verandaer, utskjæringer og høye krysspostvinduer. Sandnes i Rogaland. Foto KAS.

5.2.6. DRIFTSBYGNINGER

De store driftsbygningene er kanskje mer enn noe annet med på å konstituere det norske jordbrukslandskapet i dag. Eksemplar fra Ål i Buskerud. Foto KAS.

- *Låven eller enhetsbygningen dominerer blant driftsbygningene.*
- *58 % av låvene er i jevnlig bruk, men ikke nødvendigvis på opprinnelig måte.*
- *69 % av driftsbygningene totalt sett er i jevnlig bruk.*

I det førindustrielle landbruket var uthusbygningene lave og umalte, og det kunne være mange av dem på hvert bruk. Med moderniseringen på slutten av 1800-tallet endret dette bildet seg, og man fikk etter hvert én stor uthusbygning som samlet mange av de funksjonene som tidligere hadde hatt plass i hvert sitt hus. Rundt 1900 ble handelsgjødsel og matkorn billigere og lettere tilgjengelig. Folk kunne tillate seg å dyrke eng framfor korn på åkrene, og det omstendelige arbeidet med førsanking i utmarka ble gradvis avviklet. De nye driftsbygningene skulle ha plass til store høyavlinger som skulle kunne kjøres direkte inn på lager, og høyloft og kjørebri er typiske trekk ved disse bygningene. Det var fortsatt vanlig med et allsidig husdyrhold, og fjøs og stall fikk plass i første etasje i huset, ved siden av rom for de mange nye redskapene til førhøstingen. Det å samle opp gjødsel i kjeller under huset var også nytt og en klar forbedring fra den gamle måten med møkka i dynger utendørs. En hovedidé ved låvene var å utnytte tyngdekraft og hellende terreng.

Etter andre verdenskrig fikk vi en storstilt teknologisk og økonomisk utvikling. Nyvinninger som bl.a. traktor og melkemaskin, nye metoder for førkonservering og større husdyrraser, førte med seg nye krav til driftsbygningene. Med omlegging av føringsrutiner for drøvtyggere har høyloftet i låven blitt overflødig. I dag utgjør høy bare 1 % av føret. Ved nybygging gikk man tilbake igjen til mer spesialiserte hus, typisk ble lavfjøs med tilliggende förlager, dvs. en forhøyet del med plass for silokummer o.a. De som ikke bygde nytt, kunne ruste opp de gamle låvene ved å skifte innredning og bygge til silokummer og lavfjøs.

Kanaliseringspolitikken på 1970-tallet har stimulert til spesialisering: kornproduksjon i områder med klima og topografi egnet til dette og grovførbasert husdyrproduksjon i områder som er dårlig egnet for

korn. Den tradisjonelle allsidige gården, med flere ulike dyreslag og med både gras og korn, forsvant. Antallet bruk med melkeproduksjon gikk ned. På gårder med annen produksjon enn husdyr ble landbruksgarasjer og lagerbygg mer aktuelle uthustyper enn enhetsbygningene med fjøs.

De gamle låvene er ikke hensiktsmessige i dagens produksjon. Å finne nye oppgaver til tomme driftsbygninger er derfor et svært aktuelt tema. Noen låver ominnredes til teater, galleri, restaurant, salgslokale eller boliger. Men svært mange står ubrukte og forfaller. Ny bruk av gamle bygninger er også et tema av stor landskapsmessig betydning. Det samme gjelder nye landbruksbygg. Storfjøsene som settes opp i våre dager, danner en type bebyggelse der både bygningsvolum, materialbruk og lokalisering som oftest bryter med tradisjonell byggeskikk.

I eldre tid var det gjerne ett hus for hver funksjon på gården. Seinere kom enhetsbygningen som samlet alle funksjoner under ett tak. Bildet viser en mellomvariant, der fjøs, løe, stall og redskapsrom er separate, men bygd inntil hverandre. Ål i Buskerud. Foto WEF.

5.2.6.1. Typer

På 3Qs feltflater er det registrert drøyt 700 store driftsbygninger. Disse kan grovt sett deles i fire kategorier, som – også grovt sett – kan representere tre ulike tidsperioder:

- **Låve/enhetsbygning**

Periode: ca. 1860 – 1960. Inneholder bl.a. fjøs, høyloft og kjørebru.

- **Spesialisert fjøsbygning**

Periode: vesentlig etter 1960. Omfatter fjøs for kraftfôrbasert produksjon (f.eks. gris og høns), og fjøs for drøvtyggere, men uten høyloft.

- **Maskinhall/redskapshus**

Periode: Stort sett etter 1960. Hus for større redskap og kjøretøyer, ev. verksted, lagerrom, korn- tørke m.m., men ikke fjøs.

- **Storfjøs**

Periode: Hovedsakelig etter 1990. Løsdriftsfjøs og andre store fjøs av nyere dato. Bygninger av større dimensjoner enn de fleste eldre driftsbygninger.

Enhetsbygning med høyloft og kjørebru. Eksempel fra Nord-Trøndelag. Foto SJR.

Spesialisert fjøsbygning. Lavfjøs med tilliggende fôrlager. Eksempel fra Møre og Romsdal. Foto SJR.

Maskinhall med korn- tørke. Eksempel fra Buskerud. Foto FRB.

Storfjøs med gårdsmeieri. Eksempel fra Buskerud. Foto FRB.

Hva slags driftsbygninger dominerer i landskapet i dag? På feltflatene i 3Q er låven eller enhetsbygningen stadig den mest tallrike av de store driftsbygningene. Slike hus utgjør 67 % i vårt materiale. Deretter kommer maskinhall/redskapshus med 23 % og spesialisert fjøsbygning med 9 %. Storfjøsene utgjør fortsatt bare 1 % av store driftsbygninger på flatene.

Tabell 8: Driftsbygninger: fordeling på fire typer.

Fylke	Låve/ enhets- bygning	Spesialisert fjøsbygning	Storfjøs	Maskinhall/ redskapshus	Antall bygninger
Østfold	60	7	0	33	45
Akershus	29	17	2	52	42
Hedmark	67	13	0	20	55
Oppland	73	5	1	21	77
Buskerud	67	4	2	27	45
Vestfold	59	14	0	27	29
Telemark	78	4	0	18	27
Agder-fylkene	94	0	0	6	17
Rogaland	70	9	0	21	67
Hordaland	83	13	0	4	48
Sogn og Fjordane	89	11	0	0	27
Møre og Romsdal	81	12	0	7	43
Sør-Trøndelag	63	4	2	31	54
Nord-Trøndelag	53	7	3	37	62
Nordland	72	11	0	17	47
Troms	62	22	0	16	32
Prosentandel (%)	67	9	1	23	100
Totalt (antall)	483	66	6	162	717

Størst andel låvebygninger (jf. inndelingen i fire typer) har Agder-fylkene med 94 %, dvs. 14 av 17 registrerte bygg. Videre har Sogn og Fjordane 89 %, Hordaland 83 % og Møre og Romsdal 81 %. Akershus skiller seg ut med bare 29 % låver og hele 52 % maskinhall/redskapshus. Nord-Trøndelag har 37 % maskinhaller og 53 % låver. Lavest andel maskinhaller finner vi i Hordaland, kun 4 %, og i Møre og Romsdal 7 %. Når det gjelder spesialiserte fjøsbygg skiller Troms seg ut med høyest andel, 22 %. Neste fylke på lista er Akershus med 17 %.

De få storfjøsene vi har fanget opp, finnes i Akershus, Buskerud, Oppland og begge trøndelagsfylkene.

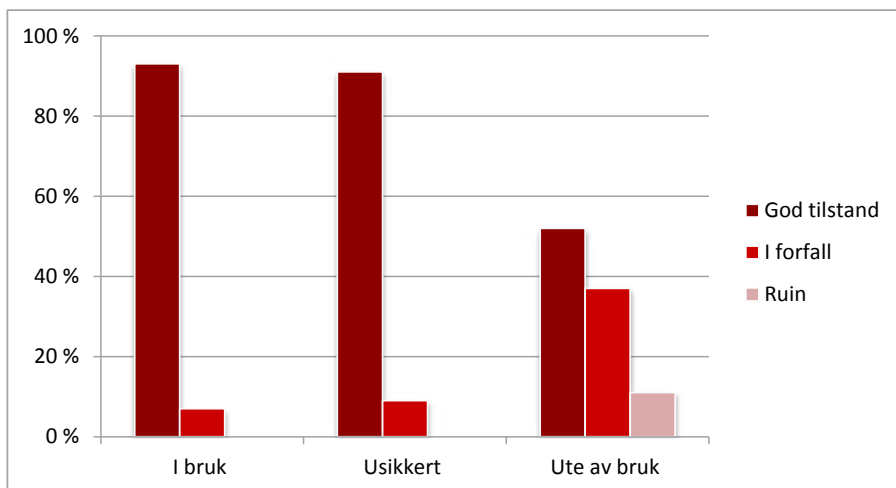
5.2.6.2. Tilstand og bruk

Bygningenes tilstand indikerer både alder og utvikling framover. Av storfjøsene og maskinhallene, som er av relativt ny dato, er henholdsvis 100 % og 98 % i god tilstand. Av spesialiserte fjøsbygninger er 91 % i god tilstand, mens låvene har større preg av forfall: 81 % er i god stand, 16 % er i forfall og 3 % er mer eller mindre sammenrast.

Landbruksbygg som er ute av bruk, er en aktuell problemstilling. Når bare en fjerdedel av landbrukseiendommene i landet fortsatt har aktiv drift, er det opplagt mye funksjonstømt bygningsmasse. Derfor har vi lagt inn egenskapen *Bruk* i registreringsarbeidet. Med *bruk* mener vi at bygningen, hele eller deler av den, er i jevnlig bruk. Dette er imidlertid ikke alltid enkelt å vurdere. Det vises i at koden *usikker* er benyttet på 10 % av registreringene. I gjennomsnitt er 69 % av de vurderte driftsbygningene i bruk på en eller annen måte. Av storfjøs og maskinhaller er henholdsvis 100 % og 91 % i bruk, mens 75 % av de spesialiserte fjøsbygningene og 58 % av låvene er i bruk.

Egenskapen *Bruk* mangler i de første års registreringer. Totalt er 562 driftsbygninger vurdert med hensyn til både tilstand og bruk. I figur 10 kan vi se en klar sammenheng mellom disse parametrene: Bygninger som klart er i bruk er i god stand i 93 % av tilfellene, mens dette gjelder for bare drøyt 50 % av bygningene som klart er ute av bruk.

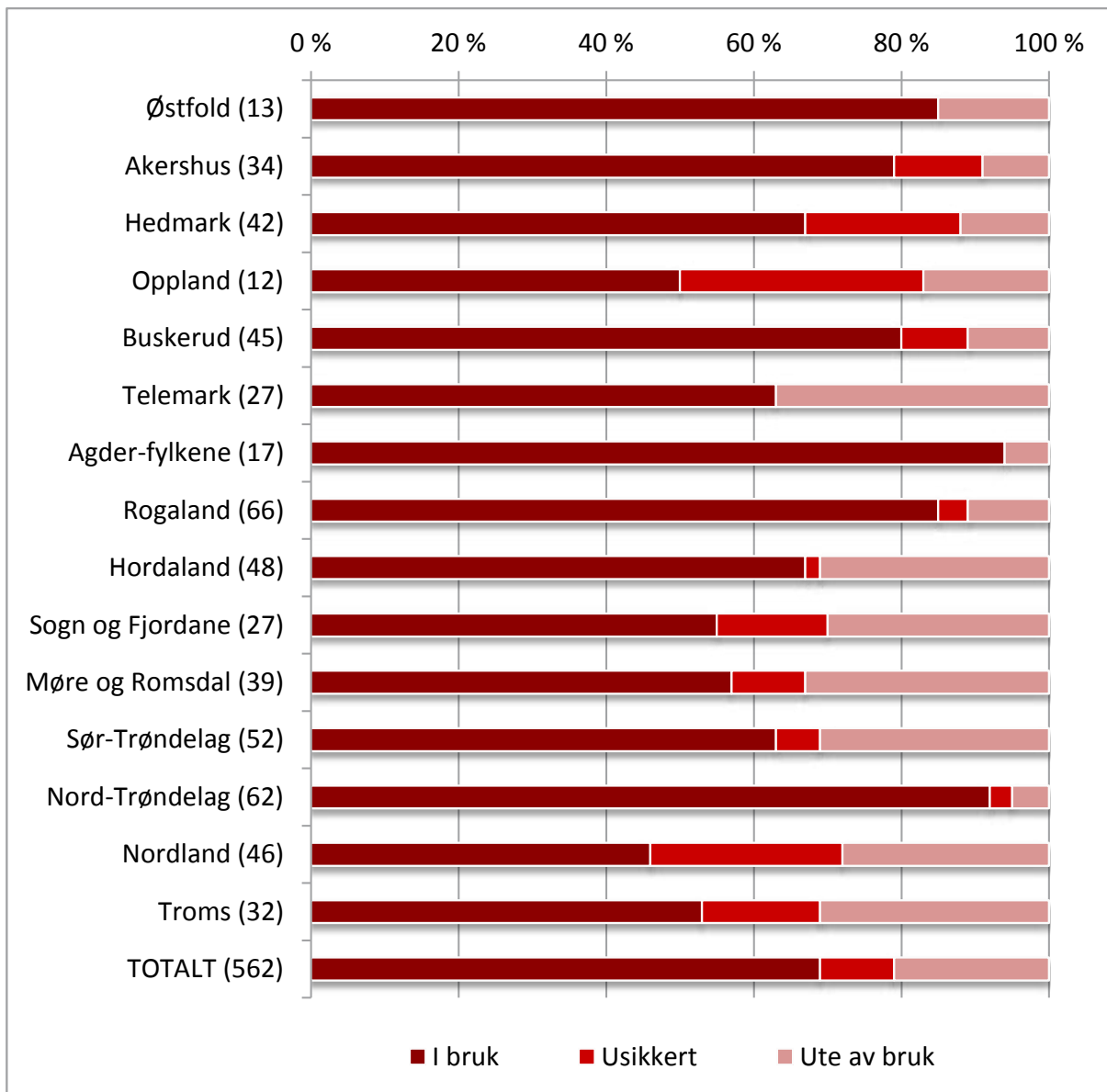
Figur 10: Forhold mellom tilstand og bruk for driftsbygninger.

Med tanke på at bruk gjerne betyr vedlikehold, teller all type aktiv bruk i hele eller deler av bygningen, som Bruk i vår vurdering. Foto FRB.

I tabell 11 vises status for bruk av driftsbygninger i prosent for hvert fylke. Antall observasjoner er angitt i parentes.

Figur 11: Driftsbygninger og bruk.

Det er stor variasjon i utformingen av driftsbygningene, alder, materialbruk, form og størrelse osv. Når det gjelder beliggenhet finnes de aller fleste i sammenheng med et gårdstun. Dette vil trolig endre seg med fortsatt avvikling og kommende større driftsenheter.

En hovedidé ved enhetslåvene var å utnytte tyngdekrafta. Fôr på toppen slippes ned til dyra på midten, og møkka tas ut fra kjelleren. Et nøkternt eksemplar fra Narvik i Nordland, typisk med snaut tankutspring. Foto BOA.

Typisk lite uthus på småbruk i Hedmark, med kontrastfarger på dør- og vindusomramminger som dekorativt innslag. Åsnes i Hedmark. Foto KAS.

Særlig på Vestlandet ser vi mange kompakte uthus, ofte med påbygg fra ulike tider. Stålkledde vegger ser vi også mest av på Vestlandet. Radøy i Hordaland. Foto FRB.

Tilbygg på langsida ser ut til å være nokså vanlig på sørvest-landet. Vindafjord i Rogaland. Foto SJR.

Det finnes en sterk tradisjon for steinbygging i Hordaland og ytre Sogn. Ofte er gavlene og fjøsdelen i løa av stein, men også hele veggflater kan være av stein. Meland i Hordaland. Foto KAS.

På 70-tallet, etter høyloftets og før rundballenes storhetstid, fikk surførsiloene en fremtreden plass. Gulen i Sogn og Fjordane. Foto KAS.

Storfjøsene som settes opp i dag, sprenger vanligvis rammene for gårdstunet og blir plassert på egne tomter. Med så store og synlige bygg er det en utfordring å finne fram til god utforming og lokalisering. Eksempler fra Hedmark og Buskerud. Foto KAS og FRB.

Også eldre driftsbygninger finnes i store dimensjoner. Eksempel fra Vågå i Oppland. Foto KAS.

Dekoren i mønet, valdresrosa eller slidrosa, er et kjennetegn for Valdres. Her på en låve i Vestre Slidre i Oppland. Foto KAS.

Store dimensjoner også i Hamar, Hedmark og Luster, Sogn og Fjordane. Foto KAS.

Gammelt og nytt i funksjonell kombinasjon, henholdsvisi Tolga i Hedmark og Gloppen i Sogn og Fjordane. Foto KAS.

I dag arbeides det aktivt med å finne nye oppgaver til de tomme driftsbygningene. Det ligger utfordringer, men også store muligheter i de store arealene. Akershus. Foto KBA.

Salg av fjell- og ekstremsportutstyr har overtatt for dyr, fôr og redskap i denne låven. Bygningen har endret litt form ved at de nederste omfarene med laft, som hadde råteskader, ble fjernet under restaureringen. Bygningen sto opprinnelig i Sør-Trøndelag, men er flyttet til Møre og Romsdal. Foto KAS.

Låven i Rogaland er innredet til restaurant. Foto BOA.

I denne driftsbygningen er det blitt plass til bl.a. lysestøperi, privat museum og butikk. Nord-Trøndelag. Foto KAS.

5.2.7. ELDRE BYGNINGSTYPER

Tilgang på vann har alltid vært viktig, og brønnen har hatt en sentral rolle i husholdning og dyrehold. I dag kan restene av brønnhuset se ut som dette. Foto GAM.

- *Eldre bygningstyper utgjør bortimot 12 % av bygningsmiljøene på 3Q-flatene.*
- *Stabburet er fortsatt et vanlig element i gårdsmiljøene.*
- *De andre typene (bryggerhus, smie, jordkjeller, løe, sommerfjøs) er blitt sjelden vare.*

Gamle hus er ofte spennende innslag i gårdsmiljøene og kan berike landskapsopplevelsen vår. Eldre bygninger har, med sin slitasje og sine tilpasninger og endringer, unik verdi som historiske kilder bl.a. til materialkunnskap og håndverksteknikker. Som sådanne er de ikke-fornybare kulturminner. Noen utgaver er verdifulle fordi de er spesielt fint laget, men alle er kilder til tidligere tiders driftsformer og levesett og til regional og lokal mote og skikk. Noen av de gamle «funksjonstømte» husene kan egne seg til ny bruk, f.eks. i sammenheng med grønn omsorg, kultur eller handel, og kan dermed også utgjøre en økonomisk ressurs. Ved vedlikehold og tilpasning til ny bruk ligger det imidlertid utfordringer i å bevare bygningenes egenart og historie. Store ytre endringer kan forringe dette.

Med eldre bygningstyper menes her hustyper med tradisjoner tilbake til det førindustrielle jordbruket, altså før moderniseringen satte fart rundt 1850. Det dreier seg om bygninger som i liten grad har noen funksjon i gårdsdrifta i dag.

Følgende bygningstyper er trukket fram i undersøkelsen: stabburet, eldhuset, smia, jordkjelleren, løe og sommerfjøsset. Disse hustypene utgjør i underkant av 12 % av bygningsregistreringene på feltflatene i 3Q. Stabburet står for nær halvparten av disse.

Tabell 9: Eldre bygningstyper: andel av bygningsmassen, andel registrert i SEFRAK og andel i god tilstand.

Hustype	Antall registreringer	Andel av total bygningsmasse (%)	Andel i God tilstand (%)	Andel i SEFRAK (%)
Stabbur	179	5,7	86	56
Bryggerhus/eldhus	45	1,4	86	49
Jordkjeller	24	0,7	71	35
Smie	28	0,9	50	32
Løe	66	2,1	64	30
Sommerfjøs	30	1,0	24	20
Totalt	372	11,8		

I vårt materiale finner vi at gamle bygningstyper på tun (stabbur og bryggerhus) er bedre representert i SEFRAK enn gamle bygningstyper utenfor tun (jordkjeller, smie, løe, sommerfjøs). Bygningene på tunet er også i bedre tilstand enn de utenfor tunet.

Tabell 10: Eldre bygningstyper: fordeling på feltflatene, og andel av total bygningsmasse.

Fylke	Stabbur	Eldhus	Jordkjeller	Sommerfjøs	Smie	Løe	Andel av bygninger totalt (%)
Østfold	13	3	2	0	2	1	11
Akershus	15	3	0	0	0	1	14
Hedmark	20	3	0	1	2	1	12
Oppland	27	8	1	0	4	22	15
Buskerud	25	9	1	1	8	20	23
Vestfold	1	7	0	0	1	0	7
Telemark	18	0	0	0	0	2	15
V-Agder	1	1	0	0	1	1	4
A-Agder	0	0	0	0	0	0	0
Rogaland	2	1	5	0	1	1	4
Hordaland	2	6	7	11	3	0	13
Sogn og Fjordane	2	0	0	4	0	1	4
Møre og Romsdal	9	0	1	2	1	1	9
S-Trøndelag	27	2	0	4	5	12	22
N-Trøndelag	13	1	0	0	0	0	7
Nordland	4	0	7	4	0	2	9
Troms	0	1	0	3	0	1	3
Totalt	179	45	24	30	28	66	12

På de besøkte flatene er det Buskerud og Sør-Trøndelag som har størst andel av de utvalgte førindustrielle hustypene i sine bygningsmiljøer, henholdsvis 23 og 22 %. Deretter kommer Telemark og Oppland, begge med 15 %. Ikke uventet ligger Troms lavt (3 %) da svært mye av bygningsmassen her ble ødelagt under krigen. I Sogn og Fjordane og i Agder-fylkene har vi også funnet få gamle hustyper. Merk at i Agder har prosjektet svært få bygningsregistreringer og dermed også lav representativitet.

5.2.7.1. Bryggerhus/eldhus

Bryggerhuset har hatt en helt sentral funksjon på gården, som et grovkjøkken for baking, ølbrygging, stell av slakt m.m. Klesvask og kroppsvask ble også foretatt i dette huset mange steder, likedan tilberedning av sørpe (et blandingsfôr) til dyra. Om huset var romslig, kunne det også benyttes til inntak av måltider og til overnatting om sommeren.

Bryggerhuset var ofte et ettroms hus, der grue og ev. bakerovn var den viktigste innredningen, men huset kunne også være kombinert med drengestue, vedskjul, verksted eller annet. Det siste var særlig vanlig på større gårder. I mange tilfeller var bryggerhuset et eldre bolighus som var blitt degradert.

At bryggerhuset var sentralt kan de mange navnene som er brukt om huset, bekrefte: eldhus, mastu, bakarstue, steikarhus, størhus, pannehus, bårstue og sørpehus m.fl.

45 bryggerhus er registrert på 3Q-flatene, og halvparten av dem, 22 stk., finnes i SEFRAK-basen. En stor andel, 86 %, vurderes til å være i god tilstand. Vi har flest registreringer av bryggerhus i Buskerud og Oppland, henholdsvis 9 og 8 stk., som utgjør 3 % og 2 % av bygningsmassen i disse fylkene. Vestfold har størst andel bryggerhus i sine bygningsmiljøer; 7 hus, dvs. 6 % av bygningsmassen.

Eldhus fint restaurert og innredet til festlokale. Rogaland. Foto KAS.

Kombinert bryggerhus og drengestue. Hedmark. Foto KAS.

Bryggerhuset eller bårstua var første huset som ble satt opp på denne gården. Troms. Foto WEF.

Bryggerhuset er ombygd til bolig og utvidet med garasje, men det opprinnelige preget er bevart. Vestfold. Foto GAM.

5.2.7.2. Stabbur

Betegnelsen stabbur omfatter i 3Q forrådshus av type bur og loft. Bu og stolpehus er andre navn på disse hustypene. Loftet er en yngre hustype og var det første huset på gården som ble bygd i flere høyder. Mens buret var et rent lagerhus, hadde loftet også soveplasser. Etter hvert har de to hustypene vokst seg like. Det konstruktive skillet går på at toetasjes bur har en indre forbindelse med trapp, mens loftet har trapp i svalen utenfor slik at det ikke er forbindelse mellom rommene. Det er ulike regionale tradisjoner for stabbur og loft. Mens slike hus gjerne var gårdens skattkammer og stolthet i innlandet, var de oftere enkle brukshus i kystområdene.

Bonden hadde noen av sine største rikdommer oppbevart på stabburet: mat, øl, klær og døtre. Det gjaldt da også særlig strenge rettsregler for bygningen. I Gulatingsloven heter det at "når ein mann kjem over ein annan i buret sitt, og han har laga bør der av gods og klede, då kan han drepa den mannen om han vil."

Stabbur utgjør ca. 6 % av det totale registreringsmaterialet på 3Q-flatene og er dermed det fjerde vanligste huset på gården, etter bolighus, mindre uthus og store driftsbygninger. 179 stabbur er registrert. 101 av dem finnes i SEFRAK-basen. Vi har funnet størst konsentrasjon i Telemark. Her utgjør bur og loft hele 14 % av bygningsmassen. Videre har Sør-Trøndelag, Akershus, Buskerud og Hedmark stor andel stabbur i sine bygningsmiljøer, hhv. 12, 11, 9 og 9 %. I kystkommunene og i nordlige områder er stabburene derimot lite til stede.

Til tross for funksjonstømming blir disse husene fortsatt tatt godt vare på. Hele 86 % av stabburene er i god stand. En vesentlig grunn til dette er nok bygningenes sentrale plass i tunet. De nærmeste omgivelsene til bolighuset får ofte den beste behandlingen mens hus som ligger lenger unna gårdstunet er sterkere utsatt for forfall. En annen vesentlig grunn er selvsagt stabburets status som tunets pryd. En del stabbur er rustet opp og innredet til bruk for overnatting, bespisning, galleri, salgslonale m.m. De fleste står nok likevel tomme eller benyttes som lager.

Stabbur med svak utkraging i loftet og inngangsparti innkledd i sval med enkel, men effektiv, dekor. Buskerud. Foto WEF.

Tradisjonen i de sentrale korndistriktene har vært store, men enkle, bur i flere etasjer. De høye smale burene er karakteristiske for Trøndelag. Foto WEF.

Parvis stående loft og veslebur, der loftet har svalgang rundt hele andre etasje, er et kjennetegn for indre bygder i Telemark. Foto KAS.

Stabburet har fått påbygg og er ominnredet til korntørke. Østfold. Foto KAS.

I søndre deler av Østlandet har stabburene som oftest en enkel form, uten utkrager eller svaler. Hedmark. Foto KAS.

Vi har registrert relativt få stabbur i kystregionen på Vestlandet. Derimot er jordkjelleren mer utbredt i disse områdene. Møre og Romsdal. Foto GUE.

5.2.7. 3. Jordkjeller

Jordkjellere og gammer er av de aller eldste bygningstypene i Norge. Jordkjelleren har hovedsakelig tjent som lager for mat og drikke til folk og kan således regnes som innhus, men vi finner den oftest litt utenfor tunet. I flere århundrer var det særlig øl og rotvekster som ble oppbevart i kjellerne. Etter hvert som potetdyrkinga økte sterkt på begynnelsen av 1800-tallet, fikk kjellerne ny aktualitet. Rundt 1900 ble det vanlig å bygge kjeller under bolighuset, og de gamle jordkjellerne gikk etter hvert ut av bruk.

Kjellerne er delvis gravd inn i bakken, eller de står over bakkenivå, med vegger delvis bygd av stein, jord og torv. Husene er små og lite synlige. Konstruksjonen gir svært gunstige lagringsforhold: frostfritt om vinteren, svalt om sommeren og med naturlig høy luftfuktighet.

I dette materialet er det bare tatt med kjellere som ikke har overbygg av buer eller andre hus. Overbygde jordkjellere finnes det en god del av på flatene, men i vårt system blir det i slike situasjoner bygningen over, og ikke kjelleren, som får registreringen.

Jordkjellere har vi funnet flest av i Nordland og Hordaland med Rogaland på en god tredjeplass. 23 stk. er påvist totalt. Åtte av dem er registrert i SEFRAK. Vi har vurdert 71 % til å være i god stand.

Jordkjeller. Hordaland. Foto FRB.

Jordkjeller. Nordland. Foto FRB.

5.2.7.4. Smie

Smiene er blitt en sjeldenhet i jordbrukslandskapet. Smie fantes tidligere på de fleste gårder av litt størrelse. Hester trengte skoning, og kjøretøy og redskap trengte reparasjoner og nye deler. Folk måtte i stor grad sørge for tilvirkning og vedlikehold av utstyr selv, og det å være hendig og beherske ulike håndverk ga respekt.

Smia var plassert litt unna andre hus på grunn av brannfaren, og mange smier ble bygd i stein. Smeden kunne vurdere temperaturen ut fra fargen på jernet, og det var viktig at dagslyset ikke forstyrret dette. Derfor har huset få eller ingen vinduer. Andre kjennetegn på smia er en røslig skorstein.

28 smier er registrert. Ni av dem finnes i SEFRAK-basen og 50 % er i god stand. Flest smier har vi sett i Buskerud og i Sør-Trøndelag.

Smie i sørgelig tilstand. Østfold. Foto KAS.

Godt bevart tømra smie. Buskerud. Foto FRB.

Smie. Hedmark. Foto KAS.

Smie med tre vegger innkledd i stein og uten vinduer. Hordaland. Foto KAS.

5.2.7.5. Høyløe

Hus til oppbevaring av høy var tidligere å finne både på tunet, på setra, i utmarka og på slåtteenger litt unna gården. Utløer er nå for lengst ute av bruk og er stort sett fjernet eller råtna ned, men på setre og på slåtteenger finnes det fortsatt høyløer. Gamle seterfjøs med høytrev og likedan staller med høyrom finnes også. Som regel står bygningene tomme.

Høy og halm var hovedfôret i det gamle jordbruket. Vinterfôret ble sankt «overalt» i utmarka, mens det man hadde av opparbeida åker var forbeholdt matkorn. Alle navnene som finnes i utmarka, kan illustrere områdenes sterke betydning i eldre tider. Utslåttenene kunne ha navn etter hvem som eide slåtteren, etter grasarten, produksjonsevnen eller terrenget, f.eks.: Olamyra, Storrslette, Smørfeten, Skrapteigen, Helvete og Vassli.

For å drøye høyet, som mange bruk hadde snaut av, spedde man på med det som omgivelsene kunne by på: løv og kvist, måsså (reinlav), lyng og starr, tare, tang, fiskeavfall og gjerne en porsjon hestemøkk. En gård kunne ha flere løer til ulike førmidler.

Utover på 1900-tallet da handelsgjødsel ble alminnelig tilgjengelig og man samtidig fikk billigere importert matkorn, overtok grasdyrking for kornet på mange gårder. Husdyrholdet ble styrket; man trengte stor lagerplass for fôret, og nye driftsbygninger fikk store høyloft. Etter hvert ble også mange seterløkker utvidet og fulldyrka, og både avlinger og seterløer økte i størrelse. I takt med dette ble den arbeidskrevende førsankinga i utmarka avvirket.

66 løer er registrert. 30 % av dem finnes i SEFRAK-basen. Vi har flest registreringer av løer i Oppland, Buskerud og Sør-Trøndelag. For 57 av løene har vi data om bruk. Av disse er 9 % i bruk, 82 % er klart ute av bruk og 9 % er usikkert. De fleste løene, 64 %, er likevel i god stand.

Enkelte av løene finner vi lett tilgjengelig på tun eller inntil kjørbar vei, men de aller fleste, 63 %, ligger i forbindelse med dyrka mark eller villeng og er ikke tilgjengelige.

Utmarksløer var ofte bygd av bjørk. Ujevne krokete stammer ga god lufting. Hedmark. Foto YNR.

Det høstes fortsatt mye gras i seterområdene. Oppland. Foto KAS.

Løv har vært et mye brukt tilleggsfôr. Lauvlyu i Skjåk i Oppland. Foto KAS.

Grindbygd løe med brakekledd vegg (flettverk av eier) og fjøs i underetasjen. Osterøy i Hordaland. Foto FRB.

5.2.7.6. Sommerfjøs

Bruken av sommerfjøs er en relativt ung skikk, kjent fra tidlig 1800-tall. Slike fjøs var i bruk særlig i områder der setring var mindre utbredt, men var også brukt før og etter sesongen på gårder som drev setring. I deler av landet kunne det være en økt bruk av sommerfjøs i en periode etter at seterdrifta tok slutt. Sommerfjøsene var plassert i grensen til utmarka eller beitemarka. Budeia bar mjølka tilbake til gården etter hver mjølking. Det er i dette vi skiller sommerfjøs fra seter i prosjektets terminologi. På setra var det overnattingsplass for budeia, det var det ikke ved sommerfjøsset. På Vestlandet kan man finne steinfjøs bygd inn i selve utmarksgjerdet, noe betegnelsen gardfjøs eller gardflor beskriver godt. Andre steder kunne fjøsene vært enkle, av og til nærmest provisoriske bygninger. Sommerfjøsset hørte til i tida med håndmjølking. Etter hvert som mjølkemaskin ble innført på gårdene fra 1950-tallet og utover, gikk fjøsene ut av bruk.

Sommerfjøs er påtruffet i 30 eksemplarer. Bare seks av dem finnes i SEFRAK-basen. Bygningene er å finne vesentlig på Vestlandet, i Trøndelag og i nordfylkene. Det er i Hordaland vi har registrert de fleste, og her utgjør sommerfjøs 5 % av bygningsmassen.

Sommerfjøsene hadde lav status og lå godt unna tunet, dermed har de hatt dårlige kår etter at de gikk ut av bruk. Dette gjenspeiles i tilstanden. Bare 24 % av sommerfjøsene er i god stand. 48 % er mer eller mindre sammenrast (tilstand *Ruin*). Det store innslaget av ruiner skyldes også at mange sommerfjøs var bygd i stein, og disse konstruksjonene holder seg lenge om de ikke blir fjernet.

Sommerfjøs samlet i grend. Troms. Foto PKB.

Fjøsene var ofte enkle konstruksjoner. Nordland. Foto PKB.

På Vestlandet var sommerfjøsset ofte en steinkonstruksjon. Mange var bygd inn i gjerdet mot utmarka. Selje i Sogn og Fjordane. Foto KAS.

Plasseringen var ikke nødvendigvis langt fra gårdstunet. Sigdal i Buskerud. Foto FRB.

5.2.8. SETERHUS

Det er svært få setre igjen hvor det drives med melkeproduksjon, men mange steder blir setervollen fortsatt benyttet til slått og beite. Sør-Fron. Foto KAS.

- *Det er bolighus, dvs. sel og hytter, som holdes best i hevd på setrene.*
- *Produksjonshus, spesielt løer og kokhus, er i dårlig stand.*

Seterlandskapet er av stor nasjonal kulturhistorisk verdi. Da driftsformen var på sitt mest omfattende, rundt 1850, var det drøyt 50 000 gårdsbruk som drev seter (Reinton 1961). Seterdrifta lever ennå, men i svært begrenset omfang. I perioden 2000-2010 ble tallet på bruk med seterdrift redusert med 40 % (SSB). I 2008 var rundt 1 200 setre i drift med mjølkeproduksjon, fordelt på ca. 1 000 enkeltsetre og 200 fellestetere. I 2010 drev 1 574 gårdsbruk enten egen seter eller hadde del i fellestetere og rundt 1 160 setre var i drift. Oppland med sine 450 aktive setre er fylket med størst aktivitet. I Møre og Romsdal og i Sør-Trøndelag er det flere fellestetere enn enkeltsetre i drift, for øvrig dominerer enkeltsetrene.

Samtidig som utvikling av bruksstrukturen mot større enheter og samdrifter trolig slår negativt ut for seterdrifta, kan de nye miljøprogrammene i landbruket bidra til økt satsing på seterdrift i enkelte fylker. Den største trusselen mot setermiljøene er gjengroing av beitelandskapet og forfall av bygninger. I den andre enden av skalaen truer ny bruk. Mange seterområder er attraktive områder for ferie og fritid, og ombygging av seteranlegg til fritidsbruk eller turisme representerer en utfordring. Bruksendringene kan medføre modernisering og endring av gamle hus, frafall av produksjonshus og fortetting med nye hytter. Vi ser i andre prosjekter at bygninger som er egnet til fritidsbruk, blir beholdt, mens andre bygninger forfaller eller fjernes. (Dette framgår i noen grad av figur 12). På den måten forringes kulturverdien i setermiljøene ved at driftsmessige sammenhenger brytes opp og blir mindre tydelige. Flere kommuner har imidlertid lagt inn restriksjoner for bygging og endring av gamle setermiljø for å forhindre en slik utvikling.

Overgangen til fritidsbruk innebærer ofte endringer i bygningsmassen på setrene. Vi har et ønske om

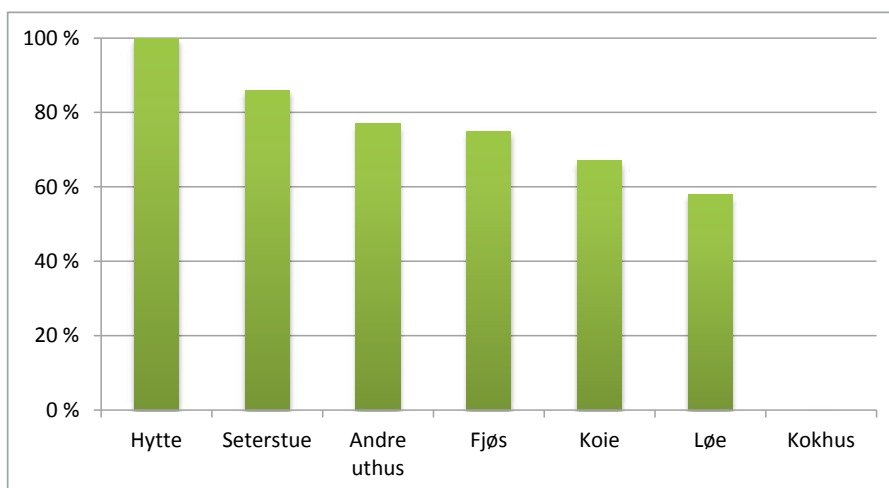
å belyse disse og andre endringer, bl.a. å få innsikt i hvilken grad hyttene invaderer setermiljøene. I feltarbeidet kan imidlertid nettopp det å skille seterstue fra hytte by på utfordringer for registrator. Det gamle selet kan ha blitt modernisert og sterkt forandret fra det tradisjonelle. På den annen side kan nyere hytter være bygd i tradisjonell stil og på gamle murer. Det blir egentlig bare når hyttene skiller seg vesentlig fra eldre byggeskikk at vi kan være helt sikre i vår vurdering. Også for andre hus på setra kan det være vanskelig å forstå riktig funksjon, kanskje brukes også bygninger på flere måter. Vi trekker inn SEFRAK og lokal litteratur som støttekilder, men det kan opplagt ligge noen forvekslinger i tolkingene våre.

Fem av de 131 feltflatene ligger i seterområder; to i Oppland (Gausdal og Sør-Fron), en i Buskerud (Gol), en i Hordaland (Voss) og en i Sogn og Fjordane (Jølster). Det er ikke lenger melkeproduksjon på noen av disse setrene, men på en av Opplandssetrene var det drift inntil nylig. Fortsatt blir store deler av arealene slått og beitet. I alle områdene bortsett fra det i Hordaland, der setra er helt ute av bruk, er det anlegg som benyttes til fritidsbruk.

Tabell 11: Seterhus og tilstand.

Hustype	God tilstand	Forfall	Ruin	Tuft	Totalt antall	Antall registrert i SEFRAK
Seterstue	18	2	1		21	12
Kokhus		2			2	1
Hytte	10				10	1
Koie	4		1	1	6	3
Fjøs	15	4	1		20	15
Løe	8	6			14	3
Andre uthus	17	3	2		22	3
Tuft, ukjent				17	17	3
Totalt	72	17	5	18	112	41

Figur 12: Andel seterbygninger i god stand.

Det er bolighusene som holdes best i hevd på disse setrene. Samtlige hytter og 86 % av seterstuene er i god stand. Fjøs og andre uthus ligger rundt 75 % god stand, mens bare 57 % av løene er i god stand. De to kokhusene som er registrert, er begge i sterkt forfall. Det er altså i produksjonshus (kokhus) og særlig husene som ligger lengst unna setertun og vei (løer), vi ser de største tapene.

37 % av bygningene er registrert i SEFRAK. Det er hus på begge flatene i Oppland i tillegg til ett seterhus i Gol som finnes i SEFRAK-basen.

På grunn av utvalgsriteriene for overvåkingsflater fanges seterområder i liten grad opp i 3Q. Det ble derfor i 2009 satt i gang et eget delprosjekt med registrering av setermiljøer. Også dette prosjektet er basert på utvalgskartlegging, men flatenett og utvalg er nytt i forhold til det opprinnelige 3Q-opplegget. Datainnsamlingen foregår i felt, og flybilder er ikke involvert. Resultater fra seterprosjektet vil foreligge etter seks-sju år med feltkartlegging.

Selet på Vestlandet var vanligvis et lite hus med to rom. Budeias oppholdsrom var i innselet, som hadde vindu på gavlveggen. Selene var som regel lafta og kledd med liggende panel. Ruin av sel i Jølster. Foto GUE.

Setermiljø i Gausdal. Enga blir fortsatt slått, men seterhusene er pusset opp og innredet til hyttebruk. Fjøs og løe er fjernet fra anlegget. Foto KAS.

Seterslåtten var viktig, og voller og løer vokste i takt med bedre dyrkingsmetoder utover på 1900-tallet. Det foregår fortsatt grasdyrking i mange seterområder, men løene er stort sett ute av bruk. De mange tuftene i setertraktene kan vitne om bruk av områdene langt bakover i tid. Gol. Foto WEF.

I enkelte rike beiteområder, bl.a. i Valdres og Gudbrandsdalen, tok man med leiekyr på setra i tillegg til egen buskap. Da var det behov for store fjøs. Kanskje dette var et slikt? Leiekyrne kunne være fra bygda eller fra gårder på flatbygdene på Hedmarken som manglet god seter. Sør-Fron. Foto KAS.

5.2.9. GÅRDSTUNET

I gjennomsnitt er gårdstunet på 3 441 m² og har 3,87 bygninger. Eksempel fra Nome i Telemark. Foto OSP.

- *Tunarealet har økt med 112 m² (0,3 %) til 3 441 m².*
- *Antall bygninger på tunet har økt med 0,05 stk. (1,3 %) til 3,87 bygninger per tun.*

På gårder som er i drift, spiser tunet av arealene rundt. Bl.a. trengs det plass til vei og oppstillingsplasser og nye hus eller utvidelse av eksisterende hus.

Fra feltregistreringen har vi sett at de mest tallrike innslagene i bygningsmiljøene i landbruket er bolig-hus, mindre uthus og driftsbygning med fjøs. Deretter kommer stabbur og maskinhall/redskapshus.

Gårdstunets utforming er resultat av tilpasninger til terreng og klima, mekaniseringsgrad og størrelse på maskiner, til logistikk og ikke minst til tradisjon. I felt observerer vi store forskjeller bl.a. mellom åpne vide firkanttun på flatt land og tettstående bygningsmiljøer i brattlendt terreng. Vi ser imidlertid også et fellestrekk i at man søker å holde privatsfære og drift atskilt ved at driftsveier så langt mulig legges vekk fra boligområdet.

Det har vært vanlig å dele inn i seks hovedtyper av tun i «det gamle landbruket»: klyngetun, rekketun, totunsanlegg, firkanttun (åpent og lukket) og tun med åpen spredt husplassering.

Som følge av stor befolkningsvekst gjennom århundrer, var mange gårder blitt delt opp i flere bruk, og både tun og jordvei ble mange steder drevet i ulike former for fellesskap. Ved gjentatt deling kunne det bli et anselig antall hus i tunet. De rene klyngetunene fantes først og fremst på Vestlandet og i Nord-Norge. På Østlandet og i Trøndelag var folkeveksten i større grad fanget opp gjennom husmannsvesen og nydyrking, uten den sterke oppdelingen av gårder som foregikk på Vestlandet.

Rekketunet er kanskje vår eldste tunform og kan ha tradisjon tilbake til jernalderens langhus. I rekkeketun var innhus og uthus lagt etter hverandre på rekke, og bygdeveien kunne gå mellom husrekkene. Husene kunne også ligge i en og samme rekke eller det kunne være flere rekker med hus. Innhusene lå vanligvis øverst og uthusene nederst i hellende terreng. Rekkeketun var særlig vanlig i Telemark, på Vestlandet, i deler av Møre og Romsdal og i Nord-Norge.

I et totunsanlegg var innhus og uthus gruppert om hvert sitt tun, enten helt atskilt eller avdelt med gjerde eller en bygning, som oftest stallen. Totunsanlegg er kjent fra tidlig middelalder og har vært vanlig over hele Østlandet og i Trøndelag. Nå finner man tuntypen stort sett bare i Gudbrandsdalen og Nord-Østerdalen.

I firkanttunet står husene omkring et firkanta tun. Over store deler av Østlandet var det en åpen firkantstruktur som dominerte. I Trøndelag, på Nordmøre og i Nordland sto husene i slike tun tettere sammen.

I siste halvdel av 1800-tallet ble de mangebølte gårdene (gårder delt i flere bruk) underlagt jordskifte. Dette medførte utflytting og nyetablering av enkeltbruk. Modernisering førte også til at de ulike funksjonene på gårdene ble samlet i færre bygninger enn før. Den gamle gården med mange og små hus ble omgjort til et gårdstun med ett stort uthus som rommet de fleste funksjoner og i tillegg noen få andre hus. De gamle tunformene ble med omleggingen sterkt moderert i retning av åpne firkanttun. De åpne tunløsningene skyldtes bl.a. behovet for å komme til med større maskiner og redskap.

Havråtunet i Osterøy i Hordaland er et uvanlig godt bevart klyngetun, bestående av åtte bruk. Gården, med tun, inn- og utmark, ble fredet som kulturmiljø i 1999. Foto OSP.

5.3. Kulturminner utenom bygninger

En målsetting i miljøprogrammet for landbruket er at kulturhistoriske og estetiske verdier, biologisk mangfold og tilgjengelighet skal opprettholdes. Dette gir håp om åpne innholdsrike landskap med stor tidsdybde som her i Radøy i Hordaland. Foto FRB.

Mens bygningsregistreringen i 3Q omfatter alle hustyper, er vi mer selektive når det gjelder andre kulturminner. Av kulturminner registrert i Askeladden er det bare gravminner som finnes i et stort antall på 3Q-flatene, og det er i hovedsak denne kulturminnetypen vi følger med på. Kulturminner fra før 1537 er automatisk fredet pga. alder. Det betyr at spor etter aktivitet i de siste 4-500 årene går under betegnelsen «nyere tids» kulturminner. Av disse har vi valgt steingjerder, styvingstrær, melkeramper og rydningsstein til å representere jordbrukets kulturhistorie. Søppel og vrakplasser registreres også, og viser en bakside av bildet.

Fortsatt skjøtsel av arealene de ligger på er ofte en forutsetning for at kulturminner skal "overleve" som synlige kilder til kunnskap, bruk og opplevelse for oss. Situasjonen i dag med hyppig nedlegging av bruk og samtidig intensivering av de aktive brukene gjør at kulturelementer er utsatt både for ødeleggelse og for gjengroing og usynliggjøring.

Våre utvalgte kulturminner er kanskje oftest å finne i tilknytning til mer marginale jordbruksarealer. Gjengroing eller «visuell tilgjengelighet» er derfor en viktig egenskap ved kulturminnene når vi registrerer dem i felt. Vi ser også på objektene fysiske tilgjengelighet og tilstand, og for fredete kulturminner vurderer vi i tillegg ev. skader og hvordan de har oppstått.

Gamle husdyrraser er også en type kulturminne. De egner seg dårlig for denne type overvåking selv om de utvilsomt gir en ekstra kulturell dimensjon til landskapet. Telemarksku i Vinje i Telemark. Foto KAS

Ifølge kulturminneloven omfatter kulturminnebegrepet alle spor i vårt fysiske miljø som mennesker til alle tider har etterlatt seg. Kulturminner kan være løse gjenstander eller elementer som ligger fast i landskapet. De kan også være immaterielle, dvs. historiske hendelser, navn, tro eller tradisjoner. Tradisjonene kan være knyttet til fysiske elementer eller mindre spesifikt til et sted. Ofte er objektene vi betrakter som kulturminner, en kombinasjon av natur og kultur. Bildet viser et oppkomme i en seterdal som har vært i bruk i flere århundrer. Kilden har navnet «Auga». Dette er natur – men også kultur. Vågå i Oppland. Foto KAS.

5.3.1.. GRAVMINNER

De fleste førkristne gravminner vi kjenner til, finnes i jordbrukslandskap. Foto KAS.

- 60 % av gravene er helt eller delvis preget av gjengroing.
- På 72 % er det notert skade, i hovedsak av jordarbeiding og bygg- og anleggsvirksomhet.
- 67 % er i dårlig tilstand, dvs. at formen er dårlig definert eller vanskelig å oppfatte.
- 31 % av enkeltgravene på lokalitetene ble ikke funnet eller gjenkjent.
- 81 % av gravene er ikke tilgjengelige.

De fleste førkristne gravminner vi kjenner til, finnes i jordbrukslandskap. Samtidig er det kjent at et stort antall graver gjennom tidene er fjernet bl.a. i forbindelse med utvidelse av åkerareal. Kjente gravminner er som regel datert til bronsealder og jernalder, dvs. i perioden 1800 f.Kr til 1030 e.Kr, men også fra steinalder har vi enkelte gravfunn i Norge. Gravminnene er dermed automatisk fredet pga. alder. Etter innføring av kristendommen rundt 1030 har kirken overtatt ansvaret for de døde, og begravelser er samlet på vigslende kirkegårder.

Eldre gravminner finnes over hele landet, både enkeltliggende og i samlinger. De største gravfeltene har flere hundre graver. Gravhaugene eller -røysene kan inneholde flere begravelser, den primære i sentrum av haugen og såkalte sekundærgraver, gjerne i form av urner som er gravd inn i sidene på haugen. Enkelte personer fikk, som vi kjenner til fra bl.a. Oseberghaugen i Østfold, med seg skip, hester og rikt husgeråd i graven. Mer vanlig har det vært med noen få smykker, våpen eller redskaper. Gravskikken (gravenes størrelse og plassering, kremasjon, ev. skjelettbegravelse, gravgaver m.m.) har variert gjennom tidene, og graver utgjør viktige kilder til kunnskap om samfunnsforhold, maktstrukturer, teknologi osv., for arkeologer og andre kulturvitere.

Gravene ble helst lagt på markante punkter i terrenget med utsikt til gårdstunet og langs samtidas ferdselsåre, som kunne gå både til lands og til vanns. Haugfolket skulle både kunne se og bli sett. Mange av de større gravmonumentene har fått egne navn, og flere er forbundet med sagn. Det er nokså vanlig å finne spor etter plyndring i gravene. Dette foregikk trolig i eldre tid, nokså tidlig etter at graven ble anlagt. Gjenstander og bein fra graver var tillagt magi og kunne gi ihendehaveren makt og styrke. Man mente bl.a. at slike gjenstander kunne være til hjelp ved forløsning under barsel.

I utvalget inngår 35 lokaliteter med til sammen 79 enkeltgraver. Gravminnene finnes i åtte fylker. Rogaland huser de aller fleste gravene; 29 % av lokalitetene og hele 57 % av enkeltgravene. I registreringsarbeidet er kategorier og vurderinger blitt endret gjennom omdrevet. De eldste dataene vi har samlet inn er dermed ikke komplette og sammenlignbare med de nyeste og er utelatt fra denne presentasjonen.

Fredete kulturminner har en sone på minimum 5 meter rundt ytre synlige eller kjente avgrensning, som også er fredet. Fordi vi mener å se ulik behandling av disse delene, har vi valgt å skille på objekt og sikringssone i registreringer.

Vi ser at gravminner ikke blir ivaretatt på en god måte. Både selve gravminnet og sikringssonen er utsatt for gjengroing og skade. De fleste inngrep har trolig skjedd i en fjern fortid og er i mange tilfeller irreversible, men gravene preges også av påvirkning fra nyere tid.

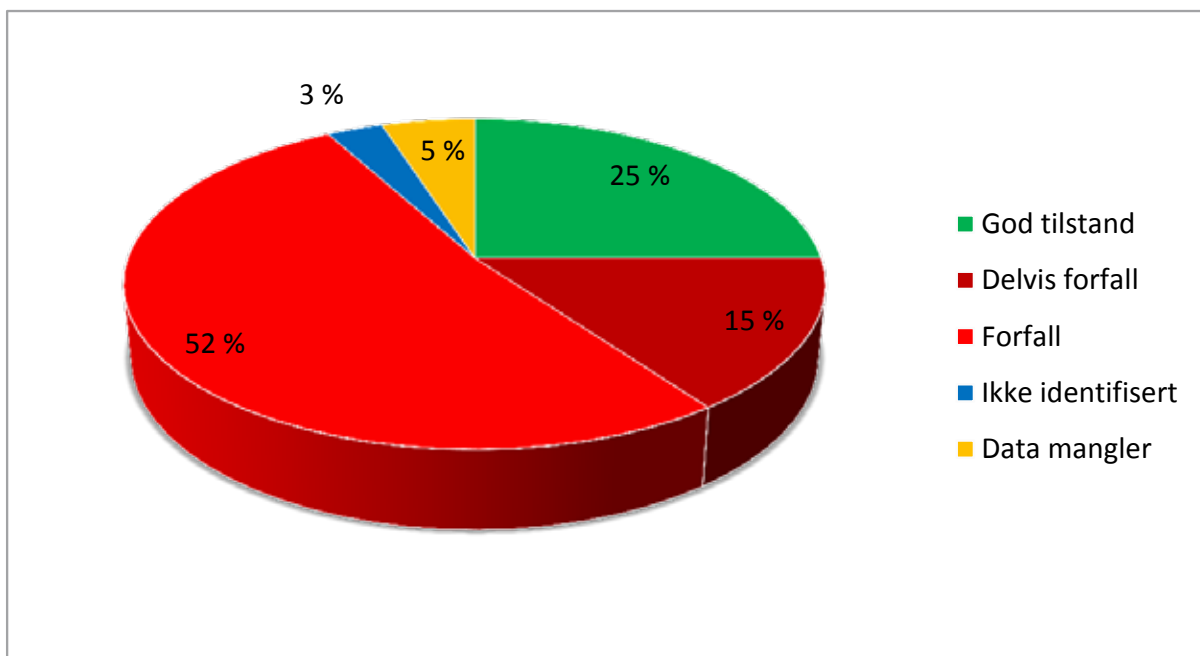
På lokalitetene leter vi opp hvert enkelt objekt. Av 114 angitte gravminner på 35 lokaliteter ble 35 objekter ikke funnet. To av disse er enkeltminner, de øvrige ligger i gravfelt. Det betyr at 31 % av gravminnene ikke ble funnet eller gjenkjent.

Tabell 12: Registreringsstatus for gravminner.

Fylke	Antall flater	Antall lokaliteter	Graver påvist	Graver ikke funnet
Akershus	1	4	9	
Buskerud	1	1	2	2
Telemark	2	4	4	
Rogaland	4	10	45	29
Hordaland	3	6	6	
Sogn og Fjordane	1	2	2	
Sør-Trøndelag	1	4	5	2
Nord-Trøndelag	2	4	6	2
Totalt	15	35	79	35

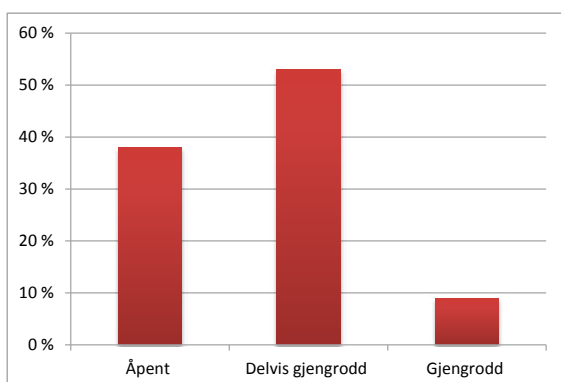
Av de påviste gravminnene er 25 % vurdert til å være i god stand, dvs. at objektet har godt definert og forståelig form. Videre er 15 % i delvis forfall, og hele 52 % er betydelig forfall. 3 % er ikke sikkert identifisert mens 5 % mangler tilstandsvurdering. I forfall legger vi at kulturminnet er medtatt eller ødelagt, hovedsakelig uttrykt i at formen kan være dårlig definert eller vanskelig å oppfatte.

Figur 13: Gravminner og tilstand.

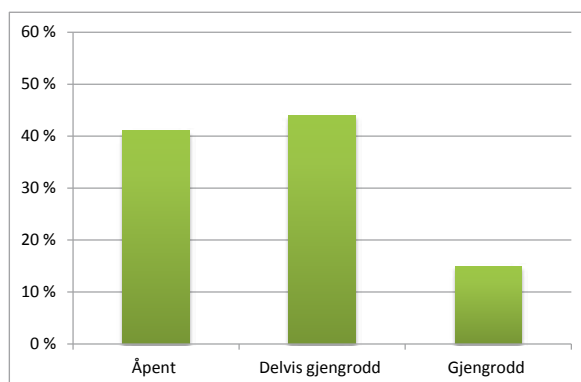

For 74 av gravminnene har vi data om gjengroing. 9 % av disse er fullstendig preget av gjengroing, 38 % er betegnet som åpne mens 53 % er delvis tilgrodd. For sikringssonen rundt gravene er tilsvarende tall henholdsvis 15 % helt gjengrodd, 41 % åpent, 44 % dels gjengrodd. Både objekt og sone er altså i rundt 60 % av tilfellene delvis eller fullstendig preget av gjengroing.

Figur 14: Gravminner og gjengroing.

Figur 15: Gjengroing i sikringssonen rundt gravminner.

Skade er notert på 72 % av gravene og på 73 % av sikringssonene. Både på objektene og i sonen rundt skyldes skadene i hovedsak jordarbeiding og bygg- og anleggsvirksomhet. Det er fjernet masse, rydningsstein er lagt på og det er pløyd helt inntil kanten. Det er også en del tilfeller der vei, hageanlegg, master og hus er plassert inntil og oppå gravminnet.

For endel tiår siden ble toppen av gravhaugen fjernet og et uthus med kjeller ble bygd inn i haugen. Akershus. Foto KAS.

Gravhaug beliggende mellom fritidsbolig og eng. Hageheller og hekk er lagt inntil og innpå haugen. I tillegg har flere nylig avlidne kjæledyr fått sitt siste hvilested på haugen. Trondheim. Foto WEF.

Både vei og bygninger har «vokst seg» innover i denne gravhaugen. Sikringssonen er fullstendig nedbygd. Skadene har skjedd noen generasjoner bakover i tid. Huset har stått her lenge. Hordaland. Foto FRB.

Disse bildene viser en type skade som det kan virke som folk flest ikke reagerer på. Selve gravene har fått ligge i fred, men det er pløyd i sikringssonen, noe som betraktes som ulovlige inngrep i følge Kulturminneloven. Eksempler fra Sogn og Fjordane (øverst) og Nord-Trøndelag. Foto GUE (øverst) og SJR.

5.3.2. STEINGJERDER

I bratte bakker stilles det ekstra krav til gjerdenes fundamentering og konstruksjon. De er imponerende byggverk mange steder. Finnøy i Rogaland. Foto KAS.

- Om lag 40 % av steingjerdene i god stand, 40 % i delvis forfall og 20 % i sterkt forfall.
- 5 % av gjerdene er tilgjengelige, og bortimot 50 % er helt eller delvis preget av gjengroing.

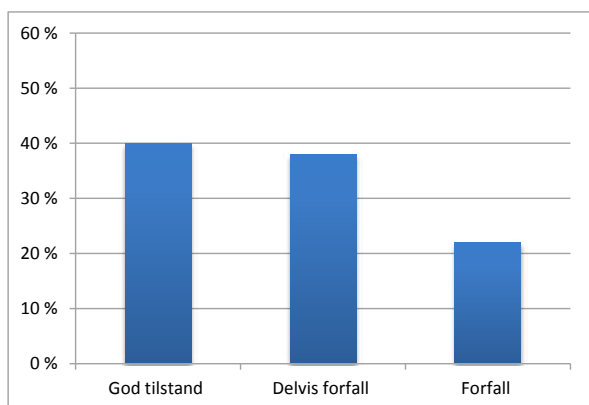
Fra de tidligste tider med jordbruk har folk skjermet åkrene sine mot husdyr og andre dyr med gjerder, både av stein og annet materiale. Etter hvert som gården som sådan fikk sin struktur, bygde man opp gjerder mellom inn- og utmark. Disse utmarksgjerdene eller bøgjerdene kan være svært gamle. Siden kom det også opp gjerder mellom eiendommer, mange ble satt opp etter utskiftingene på 1800-tallet. Steingjerdene har dermed mye å berette om organisering av eiendom og jordbruk gjennom tidene. I vårt steinrike land har åkerrydding produsert atskillige lengder med steingarder. I områder med intensiv jordbruksdrift står gjerdene nå i fare for å bli fjernet da de kan ligge i veien for utvidelse av åkerareal, eller åpningene kan være for smale for ny og større redskap. I marginale områder med opphør av drift er gjerdene derimot utsatt for gjengroing og usynliggjøring, med fare for naturskade.

Registreringsmaterialet teller snaut 800 steingjerder som er registrert i samtlige fylker bortsett fra Vestfold. Vestland fylkene har tettest innslag av gjerder; tre fjerdedeler finnes i Rogaland (44 %), Hordaland (20 %) og Møre og Romsdal (12 %). Om vi ser på antall gjerdemeter, er 80 % av gjerdelengdene registrert i de nevnte fylkene, med hele 54 % i Rogaland.

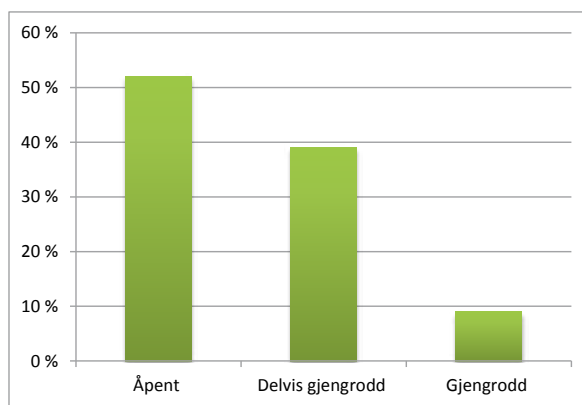
Gjengroing er notert på to tredjedeler av registreringene. Tallene viser at 52 % ikke preges av gjengroing, mens 39 % er delvis tilgrodd og 9 % er fullstendig preget av gjengroing.

To tredjedeler av registreringene er gitt tilstandsverdi. På 40 % av disse gjerdene er tilstanden vurdert som god, 38 % er i delvis forfall og 22 % er i sterkt forfall. Hvis vi overfører verdiene til antall gjerde-
meter, er 46 % i god tilstand, 38 % i delvis forfall og 16 % i sterkt forfall.
Samtlige registreringer har fått verdi for tilgjengelighet, og kun 5 % av gjerdene er vurdert som tilgjengelige.

Figur 16: Steingjerder og tilstand.

Figur 17: Steingjerder og gjengroing.

Rogaland er det virkelig store gjerdefylket. De andre vestlandsfylkene og Agder-fylkene har også et betydelig antall kilometer med steingjerder. I de åpne kyst- og fjordområdene er gjerdene godt synlige på flybilde. I innlandsområder kan gjerdene ligge tilgrodd i kantsone mot skog og være skjult både for fototolkere og feltarbeidere. Foto SJR.

5.3.3. MJØLKERAMPER

Dagens mjølkerampe er tilpasset nye behov. Her er det postkasser og benk å sitte på om det haster med å åpne posten. Midtre Gauldal i Sør-Trøndelag. Foto KAS.

- *Mjølkerampene er alle i god stand og tilgjengelige.*
- *20 % av rampene er preget av gjengroing.*

Mjølkerampa sto ved innkjøringen til gården eller setra og var stedet der mjølkespann ble plassert for levering til meieriet. Rampene kom da man begynte med buss- og lastebiltransport av mjølk til meieriene, i noen deler av landet i mellomkrigstiden, i andre deler etter krigen. Rampene har hatt både nyttige og sosiale funksjoner i bygda. Ved siden av å tjene som treffpunkt mellom meieri og produsent, ble rampene et naturlig samlingssted for gamle og unge, i påvente av postbil og skolebuss.

Hensikten med rampene var å få mjølka over på lastebilen på greiest mulig vis. Rampene sto på påler, og høyden skulle være noenlunde på nivå med lasteplanet på bilen. Håndtering av mjølka krevde uansett sitt av både budeier og sjåførere. God løfteteknikk var viktig da spanner kunne romme opptil 50 liter mjølk. Ei rampe kunne bestå av en enkel plattning, men trolig var det et flertall som hadde både overbygg og vegger. Noen trappetrinn var også nødvendig og helst en planke å trille spanna inn på rampen på. På setrene finner vi de enkleste utgavene. Flere bruk kunne dele på samme rampe. Numrene til leverandørene var malt på i stor skrift, og det samme var de på spanna.

Meieriene har jevnt og trutt stilt nye krav i mjølkeproduksjonen: til hygiene, til mjølke kvalitet og vannkvalitet. Utover på 70-tallet kom krav om installering av kjøletank på gårdene. Store tankbiler skulle nå kjøre helt inn til fjøsdøra på hvert tun. Sideeffekter av dette ble en oppgradering av mange gårdsveier – og at mjølkerampene gikk ut av bruk. På setrene kom kravet om tankkjøling noe seinere så der har spannruter og mjølkeramper holdt seg lenger. Med disse driftsendringene har en rundt 40 år lang tradisjon gradvis tatt slutt og de upretensiøse, men verdifulle samlingspunktene som rampene utgjorde, har forsvunnet.

Mjølkeramper har i seinere tid fått en del oppmerksomhet gjennom folkelige initiativ. Kulturminneforvaltningen har imidlertid også sett verdien av disse, tross alt nokså unge, kulturminnene. I anledning kulturminneåret 2009 ble sju mjølkeramper i Selbu i Sør-Trøndelag fredet av Riksantikvaren. Riksantikvaren betrakter rampene som et godt eksempel på en tidligere utbredt form for anonymarkitektur som i dag er i ferd med å forsvinne. Gjennom fredningen bevares, som de skriver, et viktig stykke norsk hverdag for ettertiden.

De aller fleste rampene er for lengst fjernet. På 3Q-flatene har vi så langt bare kommet over 10 stykker. Rampene vi har sett på Vestlandet har fundament i betong og selv om overbyggene er vekk har restene lang levetid: Hordaland (4) og Sogn og Fjordane (1). De øvrige rampene er påtruffet i Nord-Trøndelag (1), Sør-Trøndelag (1), Buskerud (1) og Oppland (2). Alle er vurdert til å være i god tilstand og alle er, som rimelig kan være, tilgjengelige. Gjengroing er notert på to av rampene, de øvrige ligger åpent til.

Rampe utstyrt med låsbar pakkbu. Sunndal i Møre og Romsdal. Foto KAS.

Nokså gjengrodd, men for øvrig i god stand. Gulen i Sogn og Fjordane. Foto KAS.

Mjølkerampe som postkassestativ i Ål i Buskerud. Foto KAS.

Spesielt i setertraktene finnes det prydelige utgaver utstyrt med blomster og rosemalte spann. Nord-Fron i Oppland. Foto KAS.

5.3.4. STYVINGSTRÆR

Styvet rogn på støl i Sogn og Fjordane. Den jevnlige nedskjæringen har opphørt, greinene er blitt for tunge og har fått brekk-skader. Foto GUE.

- 80 % av de registrerte styvingstrærne er i forfall.
- Ingen av trærne er tilgjengelige.

Styving av løvtrær har vært vanlig over det meste av landet, hovedsakelig for å skaffe vinterfôr til dyra, men også til emnevirke. Andre navn på aktiviteten er naving, logging eller kydling. Driftsformen er svært gammel og var aktuell til litt utover på 1900-tallet.

Ved styving tilbakeskjæres hovedgreiner i treet slik at det dannes flere nye skudd og økt produksjon av løv. For å hindre beitedyr i å ta for seg foregikk skjæringen et par-tre meter opp i treet. Flere tresorter kunne brukes, men ikke alt ga like god næring eller smakte like godt. Alm og ask gikk for å være det beste fôret. Blader og tynne greiner ble kappet og tørket. «Godlauv» fra alm og ask ble helst tørket hjemme på gården. Annet løv kunne tørkes i utmarka der det ble hengt opp i trærne i kjerv og siden satt i stakk eller lagt i ei utløe før det ble henta hjem på vinterføre. Styving av lind for produksjon av reip og bastetau var også vanlig mange steder. Det samme gjaldt eik, hvor barken ble brukt til garving av skinn.

Styvingstrær finnes gjerne i grenseskiller, ved steingjerder og langs bekker. Ennå kan en se rester etter dette arbeidet, men etter hvert velter trærne overende. Stuver som ikke lenger blir stelt, utvikler store trekroner som blir for tunge for stamme og røtter, og trærne utsettes for greinskader og rotvelt.

I enkelte fylker på Vestlandet gis det støtte til stell av styvingstrær gjennom RMP.

Det er gjort 11 registreringer av styvingstrær i fylkene Akershus, Rogaland, Sogn og Fjordane og Nord-Trøndelag. Vi har ganske sikkert oversett flere.

5.3.5. RYDNINGSSTEIN

Rydningsrøys i Hordaland. Foto FRB.

De første årene med feltregistrering utgjorde rydningsrøyser et særlig stort innslag i datamaterialet. Punktregistrering av rydningsstein og bakkemurer beslagla imidlertid såpass mye felttid at man endret praksis til kun å notere rydningsstein som en verdi til hver flate. Forsøk på å kategorisere i henhold til alder og redskapsbruk for å belyse den kulturhistoriske dimensjonen ved selve rydningsarbeidet har ikke lyktes. Det har likevel vært smertefullt å slippe temaet siden rydningssteinen er et så vesentlig resultat av kultivering av landet vårt og nærmest kan betraktes som monumentet over norsk landbruk. I Uvdal het det for eksempel at å dyrke et halvt mål jord var for et årsverk å regne, mens å få steinen ut av 20 mål jord var et livsverk. Dette illustrerer noe av den formidable innsatsen som tidligere generasjoner har lagt ned i rydding av land. I dag betraktes nok rydningssteinen mest som plunder og heft, og de fleste «monumentene» ligger tilgrodd og upåaktet i åkerkanten eller de er kjørt vekk og dumpet i større deponier.

5.3.6 ANDRE KULTURMINNER

I tillegg til kulturminnetyper som finnes i et større antall og som vi kan følge opp som indikatorer, ser vi også andre historiske minner på 3Q-flatene. Bl.a. er det spor etter kull- og jernframstilling og annen industriell aktivitet. Det finnes anlegg og minnemarkeringer fra krigens dager og private samlinger og gårdsmuseer. På de neste sidene følger noen eksempler.

Bautastein reist over et ektepar som har utmerket seg på flere områder til beste for samfunnet. Finnøy i Rogaland. Foto BOA.

Før fryseboksens tid hadde folk utviklet ymse måter å konservere kjøtt og fisk på. Noen kan fortsatt kunsten. Innretning for røyking i Os i Hordaland. Foto FRB.

Drivverk — kanskje brukt til treskeverk eller sag? Sauherad i Telemark. Foto WEF.

Tysk bunker fra siste krig. Os i Hordaland. Foto FRB.

Slagg etter framstilling av jern fra myrmalm, påvist i seterområde i Gausdal i Oppland. Foto KAS.

På kysten av Vestlandet finnes det tufter etter naust fra vikingtid og enda tidligere. Pga. landhevingen ligger tuftene nå et stykke opp og inn fra sjøen. Foto BOA.

Gårdshaug er en type kulturminne som er kjent bare i Nord-Norge. Haugene er store: vanligvis 200 meter lange, 50-70 meter brede og et par meter høye. De er trolig dannet ved at nye hus ble bygd oppå restene av de gamle gjennom flere hundre år. Dette har med tida dannet tykke kulturlag. Utgravninger har avdekket rester av bl.a. hus, jord, torv og dyregjødsel og bunnlagene er datert til vikingtid/middelalder. Nordland. Foto IEK.

Helleristninger er flere tusen år gamle meningsbærende kulturuttrykk, noe som gir god næring til forskerne. Hva har risserne ønsket å formidle? Skålgroper er det mest tallrike motivet i bergkunsten. Skålgropsteiner er knyttet til jordbrukslandskap og er påvist ved bl.a. setre og gamle beiter. Den vanligste tolkingen er at folk ofret smør e.l. for å holde seg inne med høyere makter. Akershus. Foto KAS.

5.4. Skrot

Kassert redskap plassert i skogkanten. Foto FRB.

- *Sjøppelfylling er observert på 37 % av flatene.*
- *Vrakplass er observert på 27 % av flatene.*

I dag har kommunene ordninger for håndtering av alle typer avfall. Forurensningsloven tillater ikke såkalte gårdsfyllinger. De kan være forurensende, skjemmende og på andre måter til skade for folk, dyr og omgivelser.

Skrot er kommet inn som et tema underveis i arbeidet med 3Q. Det finnes fortsatt søppelplasser i jordbrukslandskapet. Vi ønsker å se hvor utbredt dette er. Forekomster av hhv. søppelfyllinger og vrakplasser for kasserte kjøretøyer, stor redskap o.l. blir notert på hver flate delt i fire kvadrater. 70 flater, dvs. 280 kvadrater, har slik registrering. Registreringen er kategorisert i: "ingen observasjoner", "1-3 observasjoner" og "mer enn tre observasjoner" på hvert kvadrat.

Søppelfylling er observert på 26 av 70 flater, dvs. 37 %.

47 av 280 kvadrater har observasjoner av søppelfylling, dvs. 17 %.

På ett av disse 47 kvadratene er det gjort mer enn tre observasjoner, de øvrige har fra en til tre observasjoner.

Vrakplass er observert på 19 av 70 flater, dvs. 27 %.

28 av 280 kvadrater har observasjoner av vrakplass, dvs. 10 %.

På fire av disse 28 kvadratene er det gjort mer enn tre observasjoner, de øvrige har fra en til tre observasjoner.

Tabell 13: Forekomst av søppelfylling.

Fylke	Antall flater registrert	Antall flater uten søppelfunn	Antall kvadrater m/søppelfylling	Andel kvadrater m/søppelfylling (%)
Østfold	3	1	3	25
Akershus	3	2	4	33
Hedmark	5	5	0	0
Oppland	2	2	0	0
Buskerud	7	3	9	32
Telemark	4	2	2	13
Aust-Agder	1	1	0	0
Vest-Agder	3	3	0	0
Rogaland	13	11	3	6
Hordaland	4	4	0	0
Sogn og Fjordane	1	0	1	25
Nord-Trøndelag	9	4	9	25
Nordland	9	2	13	36
Troms	6	4	3	13
Totalt	70	44	47	17

Tabell 14: Forekomst av vrakplass.

Fylke	Antall flater registrert	Antall flater uten vrakfunn	Antall kvadrater m/vrakplass	Andel kvadrater m/vrakplass (%)
Østfold	3	2	1	8
Akershus	3	3	0	0
Hedmark	5	5	0	0
Oppland	2	1	1	13
Buskerud	7	5	3	11
Telemark	4	2	5	31
Aust-Agder	1	0	1	25
Vest-Agder	3	1	3	25
Rogaland	13	8	7	13
Hordaland	4	4	0	0
Sogn og Fjordane	1	1	0	0
Nord-Trøndelag	9	7	2	6
Nordland	9	7	2	6
Troms	6	4	3	13
Totalt	70	50	28	10

6. RESULTATER FRA FLYBILDETOLKING

Når vi tolker flybilder og kobler til eksisterende registerdata, klarer vi å registrere på såpass mange flater at vi kan bruke dataene fra overvåkingsflatene til å estimere omfang av endringer generelt i et fylke. Når vi har nok flater, blir jordbruksarealet på flatene representativt for jordbruksarealet ellers i fylket slik at vi kan lage forventningsrette estimater basert på våre registreringer. Dette er fortsatt bare estimater, og tallene skal ikke leses som nøyaktige målinger. Det er også viktig å huske at kulturminneregistrene ikke er fullstendige eller helt oppdaterte. Det er likevel rimelig å anta at omfanget og de relative forholdene mellom fylkene skal være gode indikasjoner på generelle utviklingstendenser.

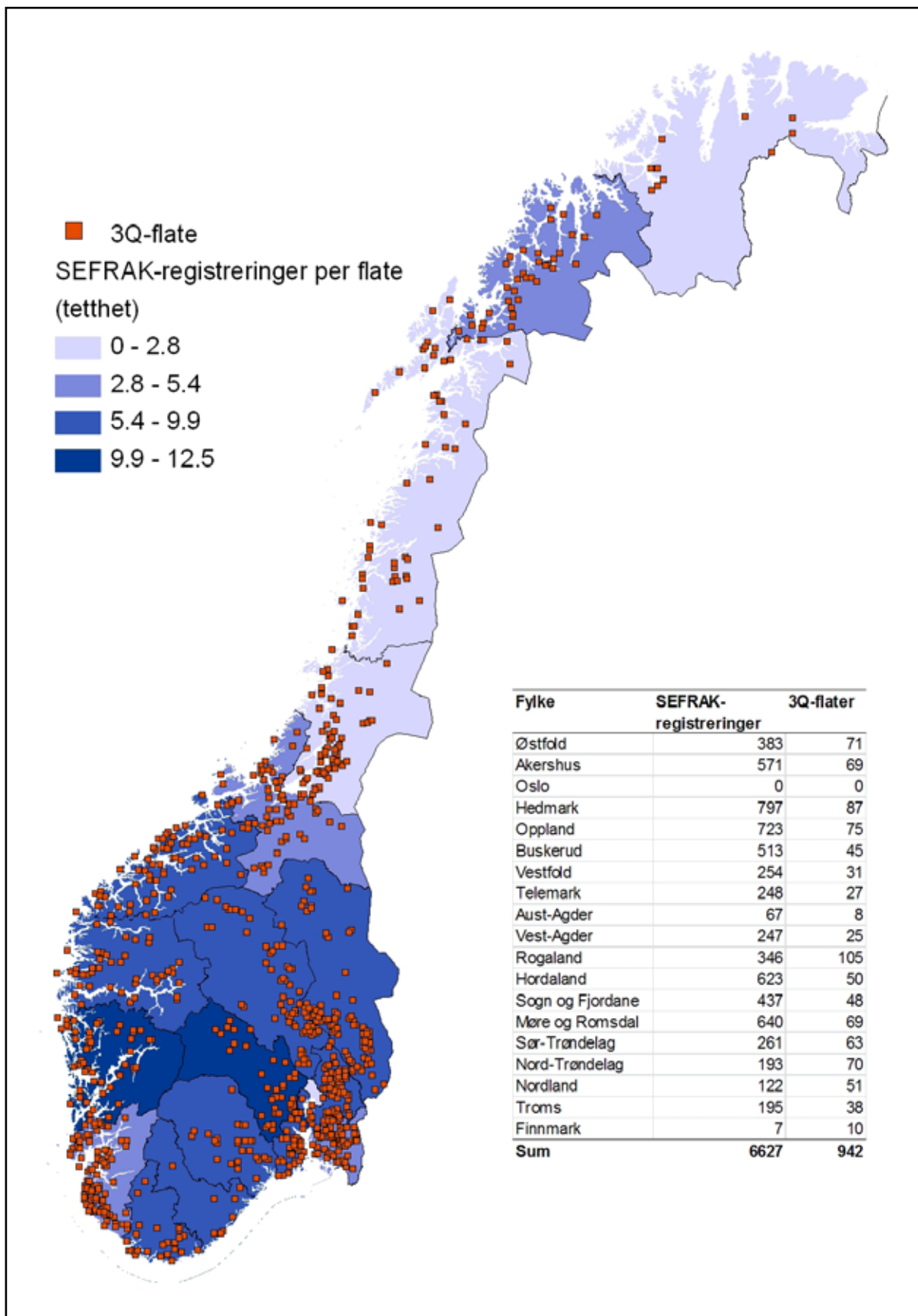
Utvalgsmetodikken i 3Q fører til at sannsynligheten for at et område skal bli representert i utvalget er proporsjonal med jordbruksarealet på flata når jordbruksarealet defineres som summen av fulldyrka mark, overflatedyrka mark og innmarksbeite. For å lage et forventningsrett estimat for en region eller Norge må vi vekte de forskjellige flatene ulikt. Flater med en mindre sannsynlighet for å bli plukket ut, dvs. med lite jordbruksareal, vektet mer enn flater hvor det er mye jordbruksareal og større sannsynlighet for å bli plukket ut.

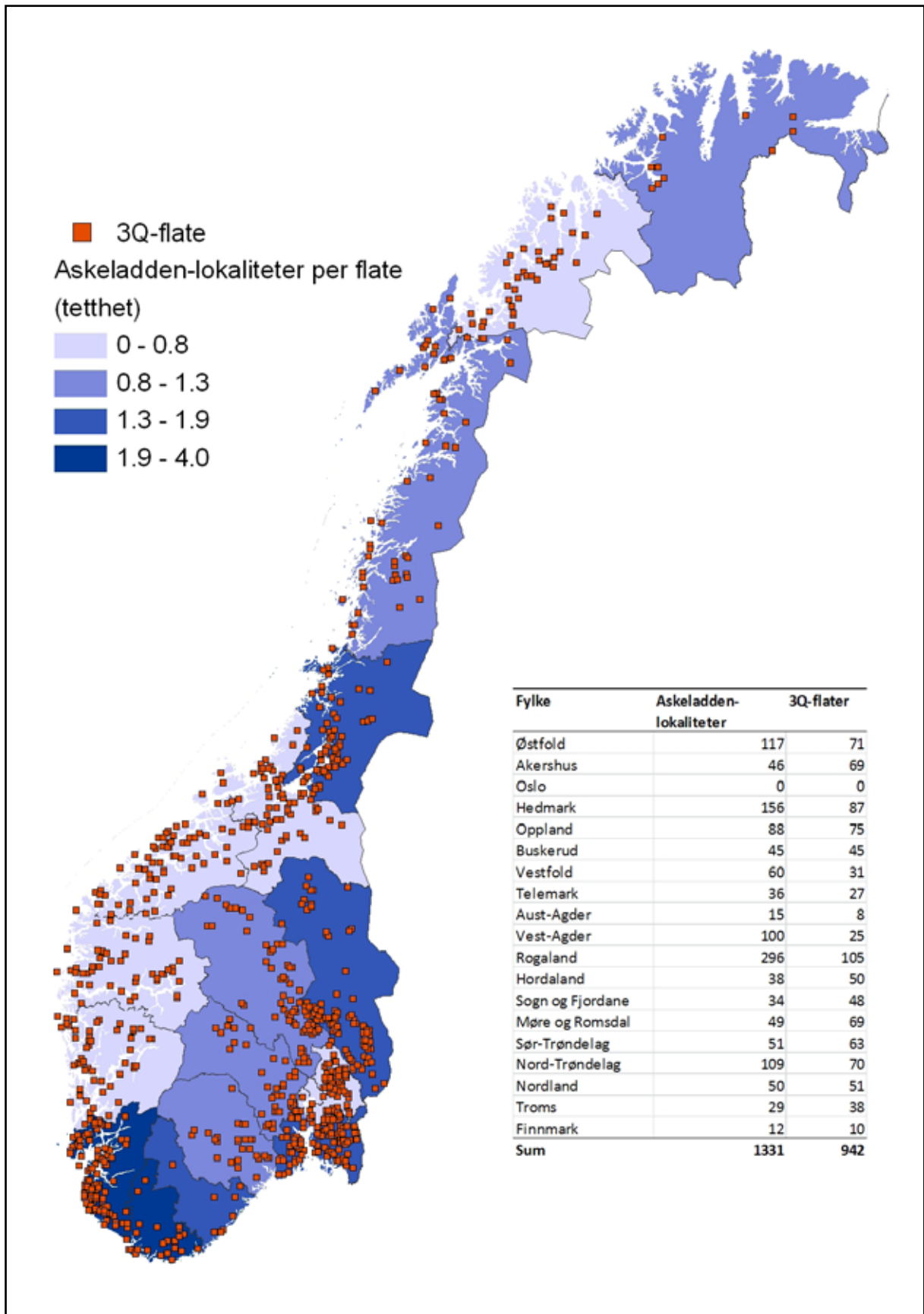
Informasjon fra kulturminneregistrene SEFRAK og Askeladden overført på flybildet.

6.1. Kart med fordeling av tolkingsflater

Figur 18: Fordeling av tolkingsflater og fylkesvis tetthet av bygninger registrert i SEFRAK på flatene.

Figur 19: Fordeling av tolkingsflater og fylkesvis tetthet av Askeladden-lokaliteter på flatene.

6.2. Utvalg i kulturminneregistrene

SEFRAK-registeret omfatter i tillegg til eksisterende bygninger også enkelte bygninger som var sammenrast eller revet allerede ved registreringstidspunkt. Det har vært ulik praksis rundt i kommunene for registrering av hus som er fjernet. Registeret oppgir ikke om det er tufter igjen etter disse bygningene. På flybildene registreres både stående hus (dvs. tak) og tufter. I analysene har vi valgt å innlemme hele SEFRAK-basen slik den foreligger.

De fleste registreringene i Askeladden er fredete kulturminner, men basen inneholder også kulturminner som ikke er fredet og kulturminner med uavklart status. I tillegg til materielle og synlige minner finnes det også tradisjonsstoff og informasjon om objekter som er fjernet. I analysene i 3Q er det ikke tatt hensyn til minnenes vernestatus, men kulturminnekategorier som er immaterielle og objekter som er angitt som "ikke synlig", er utelatt. Objekter angitt som "synlig" eller som mangler verdi for dette kriteriet, er tatt med.

Ved enkelte registreringer i Askeladden er det heftet stor usikkerhet med hensyn til type og status. Så lenge slik informasjon ikke er kodet, men kun oppgitt i tekst, har vi ikke noen metode for å ekskludere disse objektene fra analysene.

Noen kulturminnekategorier kan romme både synlige og ikke synlige kulturminner. Et aktuelt eksempel er "Bosetning/aktivitetsområde", som hovedsakelig omhandler steinalderlokalteter, dvs. som oftest områder uten synlige spor. Kategorien kan imidlertid også gjelde nyere tids boplasser, som f.eks. husmannsplasser, som kan ha synlige spor. Vi har derfor valgt å ta med denne kategorien.

Kategorier i Askeladden som er utelatt i analysene pga. ikke forventet synlighet:

- *annen marin lokalitet*
- *marin lokalitet*
- *funnsted*
- *kokegroplokalitet*
- *kullforekomst*
- *kulturlag*
- *løsfunn*
- *skipsfunn*
- *ukjent*

Askeladden sorterer registreringene i lokaliteter og enkeltminner. Et enkeltminne har en egen registrering. Noen enkeltminner er samtidig del av en lokalitet. For å unngå doble tellinger har vi valgt å kun ta med kulturminner med betegnelsen "lokalitet" i analysene.

Mer enn halvparten av kulturminnene i dette utvalget er gravminner. Snaut 2 % av utvalget er fredete bygninger.

6.3. Kulturminnenes synlighet på flybilde

Ved å visualisere bygningskoordinatene i SEFRAK-registeret på flybilder for 3Q-flatene er det mulig for flybildetolkeren å bekrefte om det faktisk ligger en bygning på punktet. Tolkeren vil ofte også kunne se om taket på den gjeldende bygningen har falt helt eller delvis ned og vil på den måten kunne si noe om bygningstilstand. I tillegg vil man kunne angi en mulig årsak når ingen bygning vises ved en helhetsvurdering av angitt bygningstype og bygningstilstand i SEFRAK/Matrikkelen samt arealtypen punktet faller på i flybildet. Faller et bygningspunkt på løvskog kan f.eks. en mindre bygning skjule seg under bladverket. Et bygningspunkt uten synlig bygning på arealtypen beitemark vil derimot med større sikkerhet tilsi at bygningen er borte.

Vurderingene som tolkeren kan gjøre, er likevel klart begrensede. Det er kun taket på bygningen tolkeren ser, og man kan f.eks. ikke vite om SEFRAK-bygningen er revet og ny bygning er oppført samme sted. Ved feltbefaring har 1 % av SEFRAK-bygningene vist seg å være erstattet av nye bygninger. En tilstandsvurdering bygd på forskjellen «intakt tak», «sammenrast tak» og «ingenting synlig» er også klart forenklet. Ulempene oppveies likevel av fordelene som ligger i å kunne bruke flybildetolkningen til å si noe om endring i tilstand. F.eks. vil SEFRAK-bygninger som i feltkontroll vurderes til å være i forfall, være spesielt interessante å følge i videre omdrev.

Det er bortimot åtte ganger flere SEFRAK-bygninger innenfor 3Q-flatene enn det er Askeladden-lokaliteter. 87,3 % av SEFRAK-bygningspunkter treffer en helt eller delvis synlig og intakt bygning, mens tilsvarende tall for kulturminner i Askeladden er nede i 15 %. 0,4 % av registerdataene betraktes som feil, både i SEFRAK og Askeladden. De mest problematiske situasjonene å tolke er når det ikke er noe å se på flybildet, mens verken type kulturminne som er angitt, eller vegetasjon/terreng tilsier at ting skal være skjult. Enten er kulturminnet og alle spor etter det fjernet eller det kan være feil i oppgitte koordinater. I noen tilfeller ser man et sannsynlig svar på ev. uklarheter, men det kan være vanskelig å finne ut av feil, både i flybildetolkning og ved feltbesøk.

Gravfeltet er ryddet og gir god synlighet og opplevelse fra bakkenivå. Sett på flybilde derimot, vil trekronene sannsynligvis skjule strukturene. Også i åpent terreng kan kulturminner være lite synlige på flybilde da strukturene kan være vanskelige å skille fra naturen omkring. Foto KAS.

6.3.1. SEFRAK OG SYNLIGHET

Vi følger bortimot 6 000 SEFRAK-bygninger på tolkingsflatene. 87,3 % av disse er helt eller delvis synlige på flybilde. Høyeste verdi for full og delvis synlighet finner vi i Akershus (97,1 %) og laveste verdi i Finnmark (52,7 %). Finnmark har imidlertid svært få objekter med i tellingen (7 bygg), og tallene må tillegges liten vekt.

Tolkerne har definert kun 1,7 % av SEFRAK-bygningene som *Synlig bygningsruin*. Dette tallet er lavere enn hva som reelt sett er tilfelle, noe som skyldes at ruiner og hustuffer ikke alltid er mulig å se på flybilde. Til sammenligning har vi fra feltbefaring 5 % bygningsruin eller tuft.

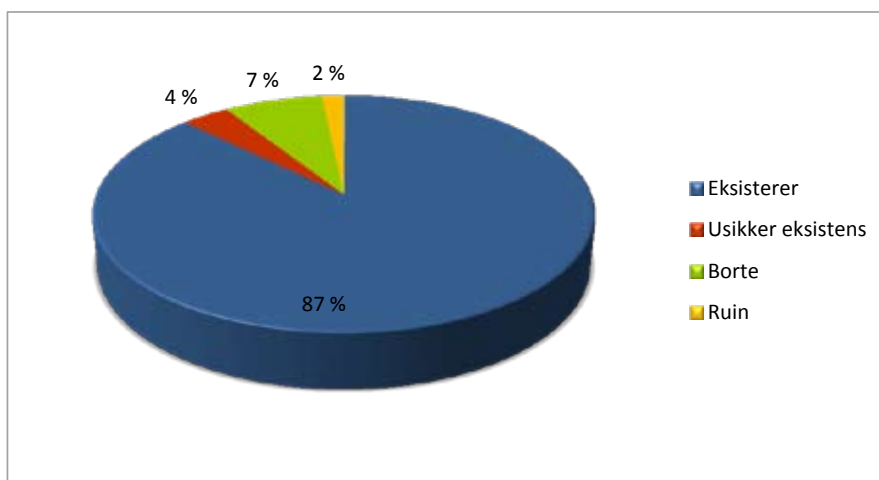
3,2 % av bygningene er plassert i kategorien *Ikke synlig, skjult*. Det betyr at vegetasjon, f.eks. tre-kroner eller andre hindringer, skjuler området og ev. objekter. Tolkeren kan dermed ikke si om det er noe der eller ikke. Vestlandfylkene Sogn og Fjordane og Møre og Romsdal skiller seg ut med høye verdier for dette, med henholdsvis 11,6 % og 7,3 %, mens medianverdien er på 1,6 %. Denne kategorien er interessant å følge med på, med tanke på virkninger av gjengroing.

På nasjonalt nivå er 7,4 % av SEFRAK-objektene vurdert som fjernet (*Ikke synlig, borte*). De høyeste verdiene har vi i Finnmark og Nordland, henholdsvis 47,3 og 21,3 %. Ut fra analyser av flybilder gjør imidlertid det lave antall registrerte bygninger beregningene mindre representative.

Kategorien *Ikke synlig, borte* er interessant fordi den forteller om hvor stor andel av registreringene i SEFRAK-basen som er blitt borte etter at registreringen ble foretatt. At basen også omfatter enkelte bygninger som var borte allerede ved registreringstidspunkt, gjør likevel at verdien *Ikke synlig, borte* ikke kan leses som et fullgodt mål på tap ved første gangs registrering. Først ved annen gangs registrering vil vi kunne si mer om tap i et tidsperspektiv.

Ut fra tolkernes kategorisering vurderer vi bortimot 90 % av SEFRAK-bygningene til å være tilstede i landskapet, 87 % som stående bygning og 2 % som synlig ruin. 7 % betraktes som borte, mens det for 4 % ikke er mulig å si noe sikkert: de er enten skjult eller det er uklarheter i forbindelse med plasseringen.

Figur 20: SEFRAK-bygninger og synlighet på flybilde.

Tabell 15: SEFRAK-bygninger og synlighet på flybilde.

Fylke	Totalt antall objekter	Prosentvis fordeling etter synlighetsklasse (%)						
		1 Fullt synlig	2 Delvis synlig	3 Synlig ruin	4 Ikke synlig, skjult	5 Ikke synlig, borte	6 Ikke synlig, feil i register	7 Ikke forventet synlig
Østfold	357	93,5	1,0	0,2	0,8	4,0	0,5	0,0
Oslo/Akershus	564	96,1	1,0	0,1	1,1	1,5	0,2	0,0
Hedmark	734	88,9	1,0	0,2	1,1	7,1	1,6	0,30
Oppland	674	84,5	0,9	1,8	5,1	7,7	0,1	0,0
Buskerud	475	84,1	2,1	1,5	1,8	9,9	0,6	0,0
Vestfold	251	89,5	7,4	0,0	1,6	1,2	0,3	0,0
Telemark	212	88,3	2,6	0,4	2,9	4,8	0,9	0,0
Agder-fylkene	217	94,8	1,1	0,1	1,2	2,7	0,0	0,0
Rogaland	286	80,5	1,8	3,8	1,8	11,1	0,4	0,5
Hordaland	503	79,0	2,1	3,8	3,6	11,5	0,1	0,0
Sogn og Fjordane	390	71,8	1,8	4,5	11,6	10,3	0,1	0,0
Møre og Romsdal	518	73,4	0,9	3,7	7,3	14,3	0,5	0,0
Sør-Trøndelag	199	80,0	1,1	3,3	2,1	12,0	1,4	0,0
Nord-Trøndelag	164	93,7	0,8	0,7	0,0	3,8	1,0	0,0
Nordland	96	73,4	0,0	4,6	0,7	21,3	0,0	0,0
Troms	167	84,5	0,8	3,6	1,3	9,8	0,0	0,0
Finnmark	7	52,7	0,0	0,0	0,0	47,3	0,0	0,0
Totalt	5 816	85,7	1,6	1,7	3,2	7,4	0,4	0,0

6.3.2. ASKELADDEN OG SYNLIGHET

Andre kulturminner enn hus er ofte vanskelige å se på flybilder. Dette illustreres godt ved at hele tre fjerdedeler av Askeladden-lokalitetene er vurdert som enten *Ikke synlig, skjult* (38,4 %) eller *Ikke forventet synlig* (37,2 %). Vi ser at kulturminner som f.eks. gravhauger ofte er dekket av trær. I en analyse kan man anta at alle gravhauger i skog vil være intakte, men det blir et veldig usikkert resultat derfor noteres slike tilfeller som *Ikke synlig, skjult*.

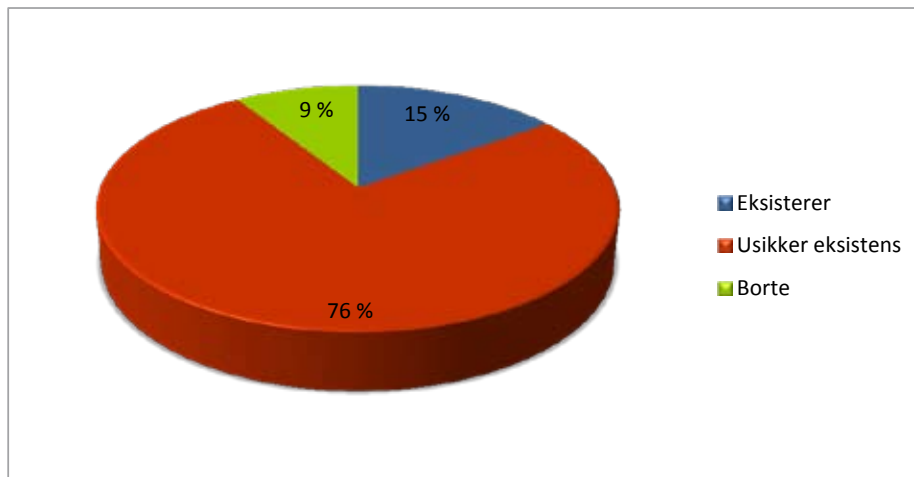
Kategorien *Ikke forventet synlig* brukes om objekter som ikke kan ses på flybilder, enten fordi kulturminnetypen er lite synlig, f.eks. en helleristning, eller pga. landskapets karakter.

Kun 15 % av lokalitetene er fullt eller delvis synlige på flybilde. På 9,1 % mener tolkerne å se at kulturminnene er fjernet.

Askeladden-materialet som er vurdert for synlighet er såpass begrenset (751 lokaliteter) at det blir mindre interessant å vurdere tallene regionalt. Vi kan likevel ta en titt på Rogaland som har desidert flest lokaliteter (tabell 16). Av disse er 27 % helt eller delvis synlig. 56 % er *Ikke synlig, skjult* eller *Ikke forventet synlig* og 16 % er vurdert som *Ikke synlig, borte*. I Rogaland er kulturminnene altså mer synlig på flyfoto enn i materialet totalt sett, mens nesten dobbelt så mange kulturminner som på flatene totalt sett ser ut til å være fjernet.

Flybilder og kulturminner utenom hus er en utfordrende kobling. 15 % av Askeladden- lokalitetene er helt eller delvis synlige på flybilde. 9 % betraktes som borte eller fjernet, mens det for hele 76 % ikke er mulig å si noe sikkert.

Figur 21: Askeladden-lokaliteter og synlighet på flybilde.

Tabell 16: Askeladden-lokaliteter og synlighet på flybilde.

Fylke	Totalt antall objekter	Prosentvis fordeling etter synlighetsklasse (%)					
		1 Fullt synlig	2 Delvis synlig	4 Ikke synlig, skjult	5 Ikke synlig, borte	6 Ikke synlig, feil i register	7 Ikke forventet synlig
Østfold	94	2,6	0,9	41,7	12,4	0,0	42,5
Oslo/Akershus	34	5,0	4,2	70,8	3,0	0,0	17,0
Hedmark	62	4,3	8,4	53,4	8,2	0,0	25,7
Oppland	74	7,7	8,0	39,2	9,3	0,0	35,9
Buskerud	24	2,6	0,0	65,1	29,4	0,0	2,9
Vestfold	47	0,0	2,2	38,9	15,8	0,0	43,1
Telemark	20	48,9	0	26,9	1,7	0,0	22,5
Agder-fylkene	38	5,4	1,9	59,1	0,8	1,6	31,2
Rogaland	170	18,0	9,3	24,6	16,4	0,8	30,9
Hordaland	20	8,9	15,3	48,8	8,5	0,0	18,5
Sogn og Fjordane	26	35,9	20,4	24,2	0,0	1,7	17,9
Møre og Romsdal	16	12,6	0,0	52,9	3,3	0,0	31,3
Sør-Trøndelag	7	12,1	0,0	47,2	0,0	0,0	40,7
Nord-Trøndelag	57	0,0	2,1	31,0	8,0	0,0	58,8
Nordland	41	0,0	13,5	15,9	5,5	0,0	65,1
Troms	21	2,9	0,0	0,0	24,4	0,0	72,7
Finnmark	0	0,0	0	0	0,0	0,0	0
Totalt	751	9,0	6,0	38,4	9,1	0,4	37,2

6.3.3. STEINGJERDER

På tolkingsflatene ser man en liten total økning av steingjerder fra omdrev 1 til omdrev 2. Økningen skyldes at gjerder blir fristilt fra busk og kratt, noe som øker synligheten på flybildene. Rogaland peker seg ut som det virkelig store gjerdefylket, både på feltflatene og tolkingsflatene. Hordaland kommer på en solid annenplass, deretter Sogn og Fjordane, Møre og Romsdal og Agder-fylkene. Alle med betydelige lengder steingjerde.

I Hordaland, som gir støtte til skjøtsel av steingarder gjennom SMIL-ordningen, viser 3Q en svak økning av steingjerder (2 %). Det er registrert steingjerder på de fleste flater, og det er registrert klare endringer på omtrent en fjerdedel av flatene. Endringer går imidlertid begge veier, så selv om det er en netto økning i synlighet av steingjerder i Hordaland, er det også steingjerder som trolig er fjernet (Stokstad 2011). Også i Sogn og Fjordane, som har tilskuddsordning for vedlikehold av steingjerder og bakkemurer i RMP, er det registrert gjerder på de fleste flater og endringer som går i begge retninger. I dette fylket ser man en netto reduksjon i synlige gjerdemetere (-3 %). I de andre store gjerdefylkene ser vi en svak reduksjon av synlige gjerdemetere i Rogaland (-2 %) og en økning i Møre og Romsdal (1 %), mens Agder-fylkene har null netto endringer.

Utviklingstall fra fylker med færre objekter er mindre sikre. Den største estimerte nedgangen i steingjerder ser vi i Troms (-16 %). Her har kun 16 prosent av flatene fått registrert steingjerder, men på tre av disse åtte flatene er det registrert en nedgang i antall meter steingjerde. Også i Nord-Trøndelag registrerer vi en nedgang (-8 %). Mange flater i Trøndelag ligger i leirjordsområder, dvs. hvor det ikke er steingjerder, og nedgangen i Nord-Trøndelag skyldes en stor reduksjon på en enkeltflate. Dette estimatet er altså svært usikkert (Stokstad 2011).

Tabell 17: Estimert lengde synlig steingjerde i omdrev 1 og prosent endring over 5 år.

Fylke	Km steingjerde omdrev 1 (km)	Endring i km steingjerde fra omdrev 1 til omdrev 2 (km)	Endring i prosent (%)
Østfold	1	10	Økning
Akershus	1	15	Økning
Hedmark	31	-1	-4
Oppland	153	10	7
Buskerud	184	9	5
Vestfold	-	4,7	Økning
Telemark	45	0,2	1
Agder-fylkene	798	-0,4	0
Rogaland	4 760	-76	-2
Hordaland	1 049	21	2
Sogn og Fjordane	864	-24	-3
Møre og Romsdal	733	7	1
Sør-Trøndelag	422	8	2
Nord-Trøndelag	54	-4	-8
Nordland	227	-4	-2
Troms	60	-9	-16
Finnmark	73	0	0

6.4. Åpenhet rundt kulturminner

Kulturminnenes synlighet påvirker landskapsbildet og er av stor betydning for folks opplevelse og forståelse av kulturhistorie og tidsdybde i landskapet. Generelt kan man si at det er lettere å få oversikt og forstå sammenhengene i et åpent landskap enn i et lukket. Indikatoren "åpenhet" skal fange opp om endringer i arealbruk gjør kulturminner mer eller mindre synlige.

Indikatoren beregnes ved å se på arealbruk innenfor en sirkel med radius 25 meter rundt hvert kulturminne. Første skritt i beregningen er å bestemme om de ulike arealtypene er åpne eller lukkede. Jordbruksarealer og tun defineres som åpne, mens kratt og skog er definert som lukkede arealtyper. Noen arealer er vanskelige å klassifisere som klart åpen eller lukket, og de betegnes som *ubestemt*. Eksempler på *ubestemt* arealtype er *hage- og parkareal* og *boligbebyggelse*.

Sirkelen legges over de omkodete arealtypene og deles i 36 sektorer ("kakestykker"): Synligheten defineres så for den enkelte sektor ut fra synlighetskodningen på de arealtypene som faller innenfor. Selv om bare en liten del av en sektor består av en lukket arealtype er dette nok til at hele sektoren defineres som *lukket*, ut fra den logikk at man ikke lenger har fritt innsyn gjennom hele sektoren. Indikatoren beregnes til slutt som prosentandel av sektorer som gir åpent innsyn fra utenfor sirkelen til kulturminnet i sentrum. Defineres for eksempel 27 av 36 sektorer for et kulturminne som *åpen*, sier indikatoren at kulturminnet har 75 % åpent innsyn.

Det er et viktig poeng at indikatoren kun sier noe om innsyn fra en observatør utenfor en radius på 25 meter fra kulturminnet, og at den ikke kan brukes om synlighet innenfor denne radiusen. Nærmere enn 25 meter må man i stor grad anta at et kulturminne vil være synlig, uansett arealtype. For eksempel viser figur 22 at det går veier nærmere enn 25 meter fra alle de figurerte kulturminnepunktene, og det er å anta at en observatør på disse strekningene vil se det respektive kulturminnet. Åpenhetsindikatoren definerer likevel sektorene som krysser disse veiene som enten lukket eller ubestemt, nettopp fordi det er fra mer-enn-25-meter-perspektivet man ønsker å vinkle problemstillingen.

Som alle indikatorer er dette målet en forenkling. For eksempel vil mange gravhauger eller bygninger som ligger i glisne skogtyper være godt synlige på mer enn 25 meters hold, mens lave strukturer som bl.a. groper, kan være vanskelige å se på kort avstand i det samme området. I tillegg til kulturminnetyper vil også terrengform ha mye å si for om kulturminner er synlige eller ikke. Likevel kan dette målet for åpenhet kan gi en generell indikasjon på om endringer i arealbruk fører til økt, ev. redusert, innsyn til kulturminner.

Sommerfjøs eller gardflor i grensa mellom åpent innmarksbeite og tett granskog. Foto FRB.

Figur 22: Beregning av åpenhet rundt kulturminner. Åpenhet beregnes som prosentandel av sektorer i en sirkel rundt kulturminnet som består av åpne areal typer. Indikatoren måler grad av innsyn fra en sirkel med radius lik 25 meter til kulturminnet i sentrum av sirkelen. Dette er illustrert i figuren for fire kulturminner: De blå sektorene er på åpne areal typer, de hvite er på areal typer som ikke kan defineres som enten åpen eller lukket, mens i de røde sektorene er innsyn til sentrum sperret av lukkede areal typer (skog).

3Q-flatene skal ideelt sett fotograferes og tolkes med 5 års omdrev. Dette er ikke alltid mulig å få til presist. Det har også vist seg vanskelig å korrigere for avvik i tid i tallmaterialet. Vi har istedenfor beregnet et gjennomsnittlig tidsintervall for fototidspunkt for kulturminner på flatene i hvert fylke. Intervallene varierer fra 4,0 til 6,1 år, og gjennomsnittet ligger på 5,0 år. Tallene er angitt i tabell 18 og 19.

Tabell 18: SEFRAK og åpenhet. Prosentvis fordeling av åpent, lukket og ubestemt areal rundt SEFRAK-bygninger i omdrev 1 og endring i prosentpoeng over 5 år.

Fylke	År Inter-vall	Antall SEFRAK-bygninger	Endring i innsyn fra omdrev 1 til omdrev 2			Fordeling av åpen, lukket og ubestemt, omdrev 1		
			% p åpen	% p lukket	% p ubestemt	% åpen	% lukket	% ubestemt
Østfold	4,9	383	-0,5	+0,5	0	2,4	14,4	83,2
Akershus/Oslo	5,3	571	0	-0,2	+0,3	0,4	9,0	90,5
Hedmark	5,3	797	+0,3	+0,7	-1,0	4,9	20,8	74,3
Oppland	5,3	722	-0,3	+0,4	0	5,4	24,5	70,1
Buskerud	5,1	513	0	+0,7	-0,7	9,7	18,8	71,5
Vestfold	4,0	254	0	-0,1	+0,1	0,1	24,7	75,2
Telemark	5,4	248	-0,8	-2,4	+3,2	5,5	24,3	70,2
Aust-Agder	5,9	66	-1,6	-13,0	+14,6	1,8	62,9	35,3
Vest-Agder	5,5	246	0	-5,6	+5,5	1,1	29,7	69,2
Rogaland	5,0	346	0	-0,4	+0,4	11,6	15,1	73,3
Hordaland	5,1	623	-5,4	-0,6	+6,0	20,2	23,1	56,7
Sogn og Fjordane	4,5	437	-0,1	-0,6	+0,7	11,5	24,6	63,9
Møre og Romsdal	5,0	640	-3,2	+0,8	+2,4	16,3	25,9	57,8
Sør-Trøndelag	4,4	261	+0,7	-1,5	+0,8	4,6	20,7	74,7
Nord-Trøndelag	5,2	189	-0,2	-0,8	+1,0	3,3	12,4	84,3
Nordland	4,6	122	-3,9	+1,3	+2,6	26,5	10,9	62,6
Troms	4,3	195	-0,2	-0,2	+0,3	11,5	23,1	65,4
Finnmark	5,0	7	0	0	0	11,8	41,1	47,1
Totalt	5,0	6 620	-15,2	-21,0	+36,2	8,2	23,7	68,1

For SEFRAK-bygninger er det samlet sett en nedgang i innsyn fra omdrev 1 til omdrev 2. I seks av fylkene er andelen innsyn uendret, og kun i to fylker har vi en beskjeden økning i innsyn, henholdsvis 0,3 prosentpoeng i Hedmark og 0,7 prosentpoeng i Sør-Trøndelag.

I sektorene rundt SEFRAK-bygninger er det klassen *ubestemt* som dominerer, i alle fylker bortsett fra Aust-Agder. Dette skyldes primært at svært mange av bygningene ligger i arealtypen *boligbebyggelse*, som defineres som *ubestemt*. Andelen *åpen* er liten, totalt sett nede i 8,2 %. Endringene fra første til andre omdrev er størst i retning *ubestemt*, mens andelene *åpen* og *lukket* begge er redusert. Den største endringen i status ser vi i Aust-Agder der innslaget av "lukket" er redusert med 13 prosentpoeng og "ubestemt" har økt med 14,6 prosentpoeng. I Hordaland og Vest-Agder er det også en viss bevegelse i verdiene. Begge steder har andelen "ubestemt" økt, henholdsvis med 6,0 og 5,5 prosentpoeng. I Hordaland tar "ubestemt" andeler fra "åpen" mens det i Vest-Agder er "lukket" som har gitt fra seg andeler.

Tabell 19: Askeladden og åpenhet. Prosentvis fordeling av åpent, lukket og ubestemt areal rundt SEFRAK-bygninger i omdrev 1 og endring i prosentpoeng over 5 år.

Fylke	År inter-vall	Antall Aske-ladden lokalite-ter	Endring i åpenhet fra omdrev 1 til omdrev 2			Fordeling av åpen, lukket og ubestemt, omdrev 1		
			% p åpen	% p lukket	% p ubestemt	% åpen	% lukket	% ubestemt
Østfold	4,9	117	-2,3	+1,7	+0,6	13,7	65,8	20,5
Akershus/Oslo	5,5	46	-8,2	+7,9	+0,3	23,5	60,2	16,3
Hedmark	5,0	155	+0,3	-0,4	+0,1	18,0	57,6	24,4
Oppland	5,4	88	-0,5	-0,3	+0,7	23,4	59,7	16,9
Buskerud	5,1	45	+1,5	-1,5	-0,1	14,1	68,4	17,5
Vestfold	4,0	60	+0,2	+1,1	-1,4	10,3	73,7	16,0
Telemark	5,4	36	0	+1,6	-1,6	8,7	51,4	39,9
Aust-Agder	6,1	15	0	+3,7	-3,8	6,7	91,5	1,9
Vest-Agder	5,7	100	-1,1	+4,5	-3,3	21,9	59,2	18,8
Rogaland	5,2	295	-2,1	+2,8	-0,7	51,5	29,7	18,8
Hordaland	5,0	38	0	+2,4	-2,4	7,3	79,4	13,3
Sogn og Fjordane	4,5	34	-1,3	+0,3	+1,0	39,3	41,1	19,6
Møre og Romsdal	5,0	49	-3,2	+1,4	+1,8	44,1	47,2	8,7
Sør-Trøndelag	4,4	51	+0,6	-0,4	-0,2	33,9	64,0	2,1
Nord-Trøndelag	4,8	109	+4,5	+0,8	-5,4	28,2	61,2	10,6
Nordland	4,7	50	-1,3	+2,3	-0,9	44,2	46,5	9,3
Troms	4,7	29	-0,3	-4,3	+4,5	31,6	33,3	35,1
Finnmark	5,0	12	+3,3	-7,0	+3,7	56,4	32,8	10,8
Totalt	5,0	1329	-9,9	+16,6	-7,1	26,5	56,8	16,7

For kulturminner i Askeladden ser vi en total nedgang i innsyn fra omdrev 1 til omdrev 2. Oslo/Akershus står for den største endringen. Der er innsynet redusert med 8,2 prosentpoeng. I tre fylker er andelen innsyn uendret, og i seks fylker er det en økning i innsyn. Den største økningen har skjedd i Nord-Trøndelag, på 4,5 prosentpoeng.

Til forskjell fra SEFRAK-bygninger ligger Askeladden-objektene i mindre grad på bebygd areal. Andelen sektorer med *ubestemt* innsyn er dermed klart mindre og kategoriene *åpen* og *lukket* klart større. I sektorene rundt Askeladden-kulturminner utgjør klassen *lukket* den største andelen (i tolv av atten fylker). Deretter følger *åpen*, mens *ubestemt* står for det laveste innslaget. Endringene fra første til andre omdrev er totalt sett også størst i retning *lukket*, mens klassene *åpen* og *ubestemt* begge er redusert. I Finnmark og Troms går trenden i motsatt retning. Her er innslaget *lukket* redusert med henholdsvis 7,0 og 4,3 prosentpoeng.

6.5. Utvikling i areal rundt kulturminner

- Mens SEFRAK-bygninger oftest ligger på gårdstun og i annet bebygd areal, finner vi Askeladden-lokalitetene hovedsakelig i skog og på beitemark eller annet jordbruksareal.
- Arealtypene Villeng og Annet bebygd areal øker i omfang både rundt SEFRAK-bygninger og Askeladden-lokaliteter.
- De største arealendringene har skjedd med dyrka mark, som er redusert både rundt SEFRAK-bygninger og Askeladden-lokaliteter.
- Andelen Skog er redusert både rundt SEFRAK-bygninger og Askeladden-lokaliteter.

Miljøet rundt en gammel bygning eller et kulturminne har betydning for vår opplevelse av kulturminnet. Omgivelsene er også viktige for muligheten til å forstå kulturhistoriske sammenhenger i landskapet.

De fleste fylker har en tilskuddsordning i sitt RMP for skjøtsel av areal rundt fredete kulturminner.

Det er vanskelig å svare direkte på spørsmålet om årlig tap av kulturminner med data fra 3Q, men vi kan, ved å se på utviklingen i arealene kulturminnene ligger på, påvise utviklingstendenser. Det kan for eksempel ta mange år for en bygning å forfalle og bli borte, men endringer i miljøene rundt bygningene kan gi et forvarsel om at noe er i ferd med å skje. Bl.a. er nedbygging av jordbruksareal en utvikling man er oppmerksom på. En annen prosess man ser på med bekymring er gjengroing.

De fleste fylker har en tilskuddsordning i sitt regionale miljøprogram for skjøtsel av areal rundt kulturminner. Ordningene er i hovedsak knyttet til fredete kulturminner.

I presentasjonene som følger er de ulike arealtypene som er tolket, slått sammen i 7-8 hovedgrupper. Arealtypen *Villeng* er i 3Q definert som: *Gras- og urtedominert fastmarksvegetasjon med betydelig kulturpåvirkning, men ute av drift*. Vi har altså å gjøre med kulturmark som ikke lenger er i bruk og som er i en relativt tidlig fase av gjengroing.

På denne stølen har skogen vokst innover stølshus og voll. Tidligere tun- og beiteareal er endret til Skog. I prosessen har de nok også vært innom en fase med Villeng. Foto KAS.

Tabell 20: Samlet resultat for fordeling av arealtyper rundt kulturminner i omdrev 1 og endring i prosentpoeng over 5 år.

Alle fylker	Andel i Omdr 1, Endring i omdr 2	Gårdstun	Annet Bebyggd areal	Åker/eng/hagebruk	Beitemark	Villeng	Skog	Samferdsel	Andre Arealtyper	Sum
SEFRAK	%	27,2	24,3	9,9	8,5	9,0	11,0	4,3	5,8	100
	Endring %p	+0,41	+0,94	-0,96	-0,12	+0,48	-0,81	+0,01	+0,06	0
Askeladden	%	2,5	4,9	13,7	18,6	5,3	41,0	1,9	12,2	100
	Endring %p	+0,04	+1,13	-3,56	+2,82	+0,44	-1,16	+0,06	+0,22	0

Estimatene er basert på drøyt 800 flater med ca. 6 630 SEFRAK-bygninger og ca. 1 330 Askeladden-lokaliteter. Resultatene er beregnet ved å finne fordelingen av ulike arealtyper innen en sirkel med 25 meter radius rundt hver bygning og hvert kulturminne og skalere opp tallene med flatevise vektorer. Slik har vi estimert arealfordelingen i «historiske miljøer» totalt sett og for hvert fylke.

Tabell 20 viser at mens SEFRAK-bygninger oftest ligger på gårdstun og i annet bebyggd areal (mer enn 50 %), finner vi Askeladden-lokalitetene hovedsakelig i skog og på beitemark eller annet jordbruksareal (mer enn 70 %).

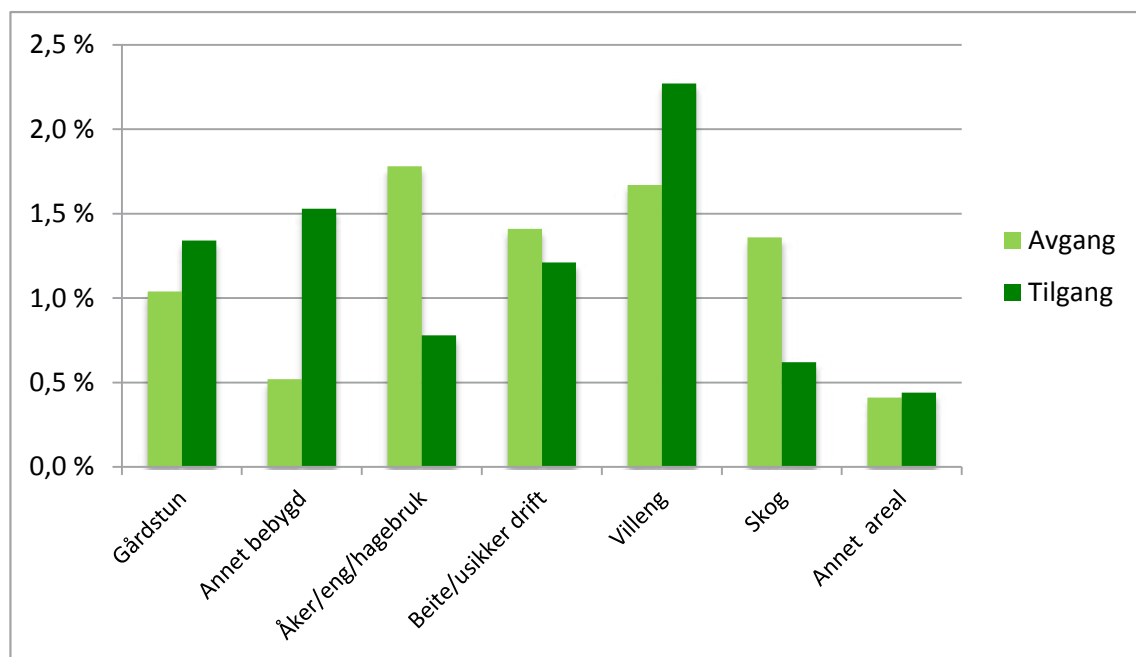
Økning av andel *Villeng* og *Annet bebyggd areal* og samtidig reduksjon i jordbruksareal (*Åker/eng/hagebruk*) peker i retning av gjengroing og mindre åpenhet rundt kulturminner. På den annen side er andelen *Skog* redusert, noe som peker i motsatt retning. En svak økning i arealtypen *Samferdsel* nær kulturminnene kan bety nedbygging, men også økt tilgjengelighet.

Utviklingen i arealtyper i kulturminnenes nærmiljø er beregnet ved å se på endringer i en sirkel med 25 meter radius rundt SEFRAK-bygninger og Askeladden-lokaliteter.

6.5.1. AREALTYPEN RUNDT SEFRAK-BYGNINGER

Figur 23: Brutto endringer i areal rundt SEFRAK-bygninger.

Figur 23 viser endringer som har skjedd rundt SEFRAK-bygningene totalt sett, mens figur 24 på neste side viser mer detaljer om endringene. I disse figurene er arealtypen *Samferdsel* lagt inn under *Annet bebygget areal*.

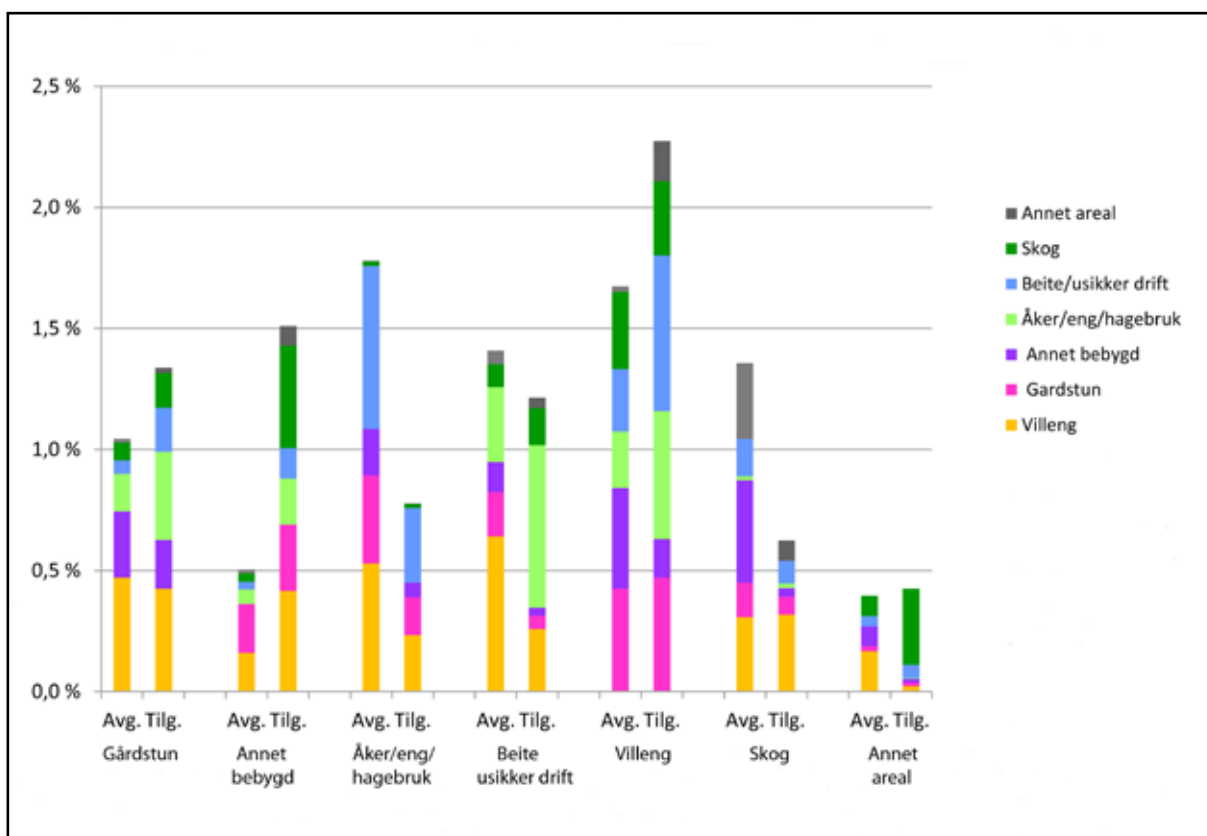
Korte søyler i figuren betyr lite endring mens høye søyler betyr mye. For eksempel har det skjedd relativt store endringer i arealtypen *Villeng*, men beskjedne endringer i typen *Annet areal*.

Jevn høyde på søyleparene betyr at avgang og tilgang balanserer hverandre og det er lite netto endring. Man kan for eksempel se at arealtypen *Gårdstun* har fått tilgang av nytt areal på rundt 1,4 % fra første til andre omdrev, samtidig som den har gitt fra seg drøyt 1 % areal. Tilgang og avgang er i nokså god balanse og netto endring i denne arealtypen er liten. Det samme kan sies om arealtypen *Beite og usikker drift* og samlekategorien *Annet areal*.

Store interne avstander finner vi i søyleparene som skal illustrere utviklingen i *Annet bebygget areal*, *Åker/eng/hagebruk* og *Skog*. Her har det skjedd større endringer. *Annet bebygget areal* har økt relativt mye, mens *Åker/eng/hagebruk* og *Skog* er redusert. Det er disse netto endringene som presenteres i tabellene 21–24.

De største bevegelsene ser vi altså i høye søyler og søylepar med stor intern avstand. Et mer detaljert bilde av hva de ulike endringene består i vises i figur 24 på neste side.

Figur 24: Tilgang og avgang av arealtyper rundt SEFRAK-bygninger.

Som det framgår av spredningen i farger i figur 24, har det skjedd endringer i «alle» retninger i nærmiljøet rundt SEFRAK-bygningene.

Vi ser bl.a. at gårdstunet både gir fra seg areal og tar areal fra *Villeng*. Endel areal går også til annen bebyggelse.

I *Annet bebygd areal* ser vi en mye større tilgang enn avgang, dvs. en netto økning. Mer enn halvparten av tilgangen kommer fra *Skog* og *Villeng*.

Avstanden i tilgang og avgang er størst for *Åker/eng/hagebruk*. Avgangen har i hovedsak gått til *Beite/usikker drift* og *Villeng*, men også til gårdstun og annen bebyggelse.

Areal med *Beite/usikker drift* har mistet mye areal til *Villeng* samtidig som det har stjålet mye areal fra *Åker/eng/hagebruk*. Begge deler står for nedgradering av jordbruksareal.

Villeng er arealtypen som har økt mest rundt SEFRAK-bygningene. Både *Gårdstun*, *Åker/eng/hagebruk* og *Beite/usikker drift* har gått over til *Villeng*. Samtidig har *Gårdstun* og annen bebyggelse samt jordbruksareal spist av *Villeng*. Mengden *Villeng* som er blitt til *Skog* er omtrent like stor som mengden *Skog* som er blitt til *Villeng*.

Det har vært en netto reduksjon i skogareal rundt SEFRAK-bygningene. Vekslingen mellom *Skog* og *Villeng* er, som nevnt, omtrent i balanse, og det er hovedsakelig avgang til bebyggelse og samlekategori *Annet areal* som forklarer nedgangen i skogareal.

Tabell 21: Fylkesvis fordeling av areal typer rundt SEFRAK-bygninger i omdrev 1, og endring i prosentpoeng over 5 år. Fylke 1–10.

Fylke Antall objekter/ antall flater Intervall i gjennomsnitt	Andel i Omdr 1 (%), Endring i omdr 2 (% p)	Gårdstun	Annet Be- bygd areal	Åker/ eng/ hage- bruk	Beite- mark	Vill- eng	Skog	Sam- ferdsel	Andre Areal- typer
Østfold 383/58 4,9 år	%	36,7	32,0	10,7	0,5	5,9	5,3	4,5	4,4
	Endring	-0,34	+1,29	-1,05	+0,03	+0,04	+0,18	+0,09	-0,24
Oslo/Akershus 571/60 5,3 år	%	12,9	69,5	3,0	0,4	2,4	3,3	5,1	3,4
	Endring	+0,3	-0,04	-0,28	-0,18	+0,25	-0,05	0	0
Hedmark 797/76 5,3 år	%	41,5	10,2	20,8	4,6	9,7	9,9	2,4	0,9
	Endring	+1,09	+0,23	-2,18	+0,68	+0,06	+0,28	-0,12	-0,04
Oppland 722/66 5,3 år	%	36,8	9,1	14,6	15,6	6,9	10,8	2,9	3,2
	Endring	+1,33	+0,08	-1,69	-0,99	+1,1	-0,45	+0,05	+0,57
Buskerud 513/40 5,1 år	%	35,3	12,1	17,0	11,4	10,6	8,6	3,4	1,6
	Endring	-2,29	-0,08	-0,57	-1,06	+3,72	+0,43	+0,11	-0,28
Vestfold 254/27 4,0 år	%	24,0	47,9	7,1	0,7	2,0	11,2	5,1	2,1
	Endring	-0,47	+0,45	-0,16	-0,15	+0,13	+0,32	-0,04	-0,09
Telemark 248/27 5,4 år	%	47,5	4,8	13,9	6,9	9,1	12,2	3,2	2,4
	Endring	+0,47	+0,03	-0,68	+1,02	+0,07	-1,31	+0,06	+0,35
Aust-Agder 66/7 5,9 år	%	15,7	31,9	1,4	1,9	4,6	34,5	4,2	6,0
	Endring	+1,16	+8,23	-0,11	+0,23	-1,86	-8,85	+0,3	+0,91
Vest-Agder 246/20 5,5 år	%	27,1	28,0	5,0	7,5	6,3	15,6	5,9	4,5
	Endring	+2,62	+1,37	-1,33	+0,12	+0,25	-3,28	-0,08	+0,32

Andelen SEFRAK-bygninger som ligger på *Gårdstun*, er høyest i Trøndelagsfylkene og i Telemark, mens den er klart lavest i Oslo/Akershus. Mellom Nord-Trøndelag (60 %) og Oslo/Akershus (13 %) skiller hele 44 prosentpoeng. I de fleste fylker har arealtypen *Gårdstun* økt. *Annet bebygd areal* har økt rundt bygningene i alle fylker bortsett fra Buskerud, Sogn og Fjordane og Oslo/Akershus. Oslo/Akershus skiller seg likevel ut med høy andel *Annet bebygd areal* rundt SEFRAK-bygninger (70 %). Vestfold har også en stor andel av denne arealtypen (48 %).

Åker/eng/hagebruk er totalt sett redusert rundt SEFRAK-bygninger. Arealtypen er redusert i alle fylker utenom Troms, mens *Beitemark* viser mer variasjon. Finnmark og Nordland er fylkene med størst nedgang i *Åker/eng/hagebruk*, henholdsvis -6,64 og -3,13 prosentpoeng. Størst nedgang i *Beitemark* ser vi i Troms (-3,13 prosentpoeng) og Sør-Trøndelag (-2,8 prosentpoeng) og størst oppgang i Sogn og Fjordane (+1,94 prosentpoeng).

Tabell 22: Fylkesvis fordeling av arealtyper rundt SEFRAK-bygninger i omdrev 1, og endring i prosentpoeng over 5 år. Fylke 11–20.

Fylke Antall objekter/ antall flater Intervall i gjennomsnitt	Andel i Omdr 1 (%), Endring i omdr 2 (% p)	Gårds- tun	Annet be- bygd areal	Åker/ eng/ hage- bruk	Beite- mark	Vill- eng	Skog	Sam- ferd- sel	Andre Areal- typer
Rogaland 346/38 5,0 år	%	27,2	21,6	11,7	17,2	5,0	6,4	5,1	5,7
	Endring	+0,31	+0,08	-0,14	-0,46	+0,22	-0,66	+0,06	-0,02
Hordaland 623/41 5,1 år	%	16,6	17,2	5,2	10,9	14,8	11,6	5,1	18,6
	Endring	-0,59	+1,28	-0,35	-0,68	+0,82	-0,59	+0,03	+0,07
Sogn og Fjordane 437/43 4,5 år	%	30,9	11,9	12,6	16,1	7,8	13,1	3,8	3,9
	Endring	+0,99	-0,81	-1,74	+1,94	-0,2	-0,03	-0,07	-0,08
Møre og Romsdal 640/64 5,0 år	%	22,7	6,9	13,2	14,9	14,2	13,5	4,6	10,1
	Endring	+0,59	+0,71	-1,36	+0,21	+0,02	+0,3	-0,05	-0,42
Sør-Trøndelag 261/50 4,4 år	%	47,2	6,2	11,6	13,7	7,5	9,0	3,5	1,4
	Endring	+1,45	+1,31	-0,76	-2,8	+1,63	-0,59	-0,11	-0,12
Nord-Trøndelag 189/49 5,2 år	%	59,9	3,1	14,4	3,7	7,2	6,0	3,4	2,3
	Endring	+1,21	+0,22	-2,0	+1,44	-0,85	-0,41	+0,11	+0,28
Nordland 122/21 4,6 år	%	20,0	8,5	11,8	14,6	30,5	5,1	3,2	6,2
	Endring	+1,18	+1,73	-3,13	+1,53	-0,31	+0,2	-0,16	-1,04
Troms 195/24 4,3 år	%	27,8	14,9	10,3	12,5	18,3	10,1	3,9	2,3
	Endring	-3,1	+3,24	+0,67	-3,15	+2,55	-0,67	+0,01	+0,09
Finnmark 7/2 5,0 år	%	26,3	0	38,0	0	18,5	15,9	1,3	0
	Endring	+1,79	+3,37	-6,64	0	+1,44	+0,05	-0,01	0

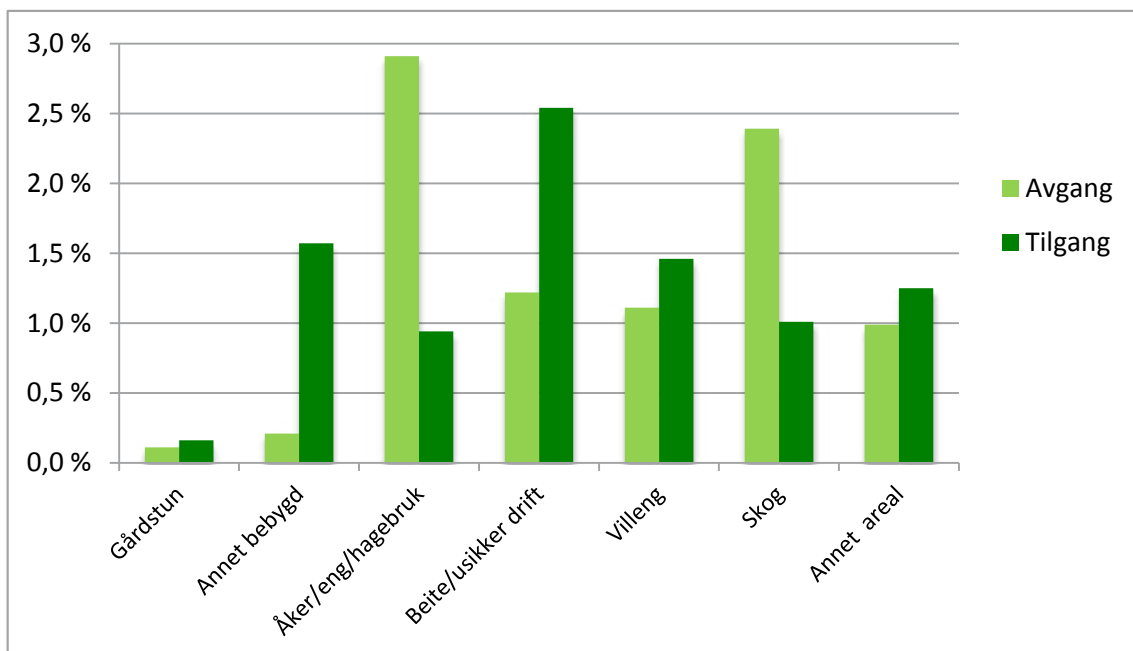
Aust-Agder har størst andel *Skog* rundt SEFRAK-bygninger (34,5 %). Lavest andel *Skog* ser vi i Oslo/Akershus (3 %). Arealtypen *Skog* har økt i sju av fylkene, men samlet sett er andelen *Skog* redusert. Det er lite netto endring i denne arealtypen, bortsett fra i Agder-fylkene, der vi ser en reduksjon på hele 8,85 prosentpoeng i Aust-Agder og på 3,28 i Vest-Agder.

Innslaget av *Villeng* rundt SEFRAK-bygninger er størst i de nordlige fylkene (Nordland 30 %, Troms 18 % og Finnmark 19 %). De laveste verdiene finner vi i Oslo/Akershus (2,4 %) og Vestfold (2 %). Bare fire av fylkene har hatt en reduksjon i *Villeng*, og samlet sett er innslaget av *Villeng* økende. Endringene er størst i Buskerud og Troms, henholdsvis 3,72 og 2,55 prosentpoeng økning av *Villeng*. Aust-Agder har hatt den største reduksjonen med en nedgang på 1,86 prosentpoeng.

6.5.2. AREALTYPER RUNDT ASKELADDEN-LOKALITETER

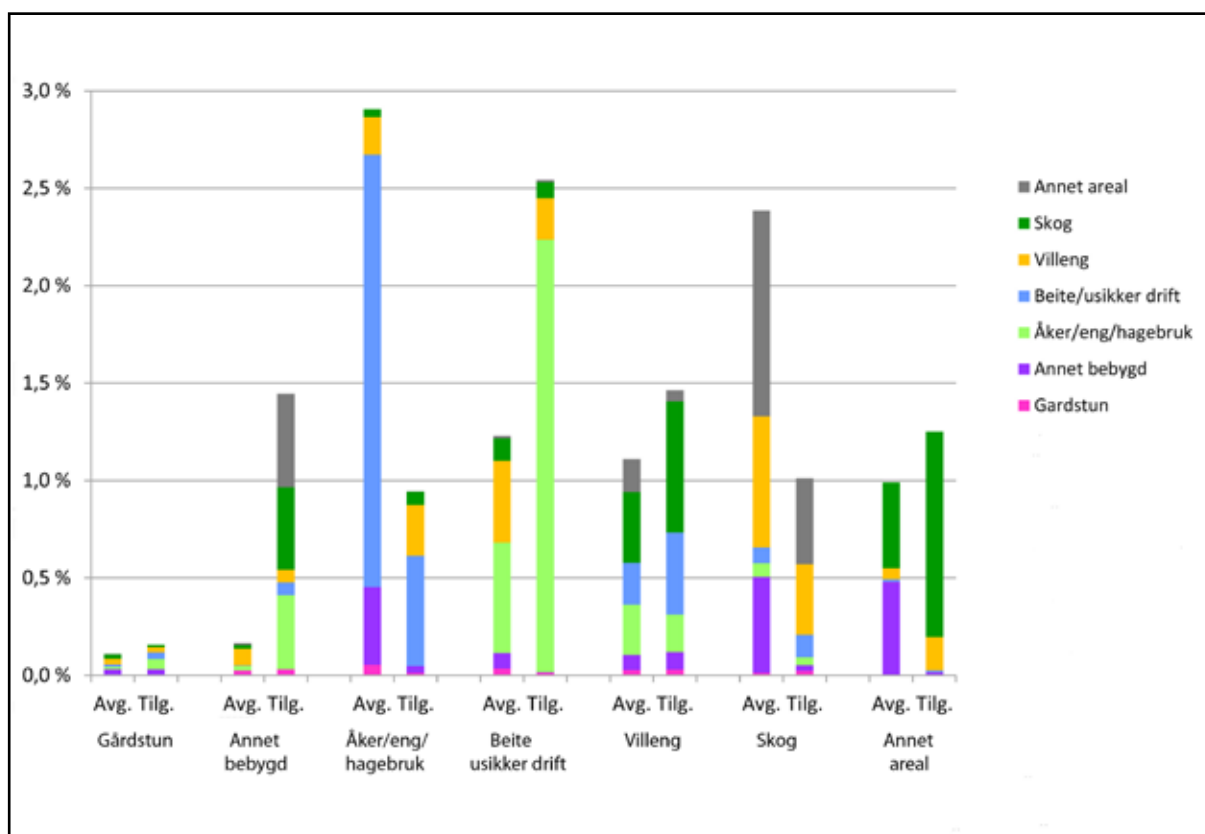
Figur 25 viser endringer som har skjedd rundt Askeladden-lokalitetene totalt sett. Det har vært størst bevegelse i jordbruksareal, *Åker/eng/hagebruk* og *Beite/usikker drift*. Figur 26 på neste side viser mer detaljer om endringene. I disse figurene er arealtype *Samferdsel* lagt inn under *Annet bebygd areal*.

Figur 25: Brutto endringer i areal rundt Askeladden-lokaliteter.

Gravminner i form av steinsirkler omgitt av skog, vei (samferdsel) og villeng. Foto KAS.

Figur 26: Tilgang og avgang av arealtyper rundt Askeladden-lokaliteter.

Som det framgår av spredningen i farger i figur 26, har det også rundt Askeladden-objekter skjedd endringer i flere retninger.

Andelen *Villeng* holder seg nokså stabil, men kategorien både gir fra seg og stjeler areal fra ulike typer jordbruksareal og skog.

Skogarealet rundt kulturminnene har minket. Vekslingen mellom *Skog* og *Villeng* er nokså balansert, og det er særlig *Annet areal* og bebyggelse som har fått areal fra *Skog*.

Den største avstanden i tilgang og avgang ser vi, som for SEFRAC-bygninger, i kategorien *Åker/eng/hagebruk*. Den sterke avgangen av *Åker/eng/hagebruk* rundt Askeladden-objektene har i hovedsak gått til *Beite/usikker drift*.

I tabell 20 så vi at Askeladden-lokaliteter i liten grad finnes på *Gårdstun*, mens kategorien *Annet bebygd areal* har vokst nokså mye i perioden. Det er både *Skog*, *Åker/eng/hagebruk* og *Annet areal* som er blitt bebygd rundt kulturminnene.

Tabell 23: Fylkesvis fordeling av arealtyper rundt Askeladden-lokaliteter i omdrev 1, og endring i prosentpoeng over 5 år. Fylke 1–0.

Fylke Antall lokaliteter/ antall flater Intervall i gjennomsnitt	Andel i omdr 1 (%), Endring i omdr 2 (% p)	Gårds- tun	Annet Bebygd areal	Åker/ eng/ hage- bruk	Beite- mark	Vill- eng	Skog	Sam- ferd- sel	Andre Areal- typer
Østfold 117/37 4,9 år	%	4,3	13,5	11,8	2,5	5,6	54,6	1,9	5,9
	Endring	+0,34	+2,02	-1,05	+0,05	-0,19	+0,24	-0,06	-1,35
Oslo/Akershus 46/22 5,5 år	%	2,8	9,1	16,2	1,1	13,7	42,1	2,1	12,9
	Endring	+0,13	+0,14	-1,61	+0,03	+1,63	+0,44	+0,11	-0,89
Hedmark 155/29 5,0 år	%	0,7	0,9	16,5	38,0	0,7	39,5	0,7	3,1
	Endring	-0,1	+0,49	-13,22	+11,35	+1,31	-0,09	-0,02	+0,27
Oppland 88/29 5,4 år	%	4,4	6,4	23,3	14,8	4,1	37,9	1,1	8,2
	Endring	+0,43	-0,29	-2,33	+1,68	+0,98	-0,25	-0,02	-0,22
Buskerud 45/18 5,1 år	%	6,6	1,5	12,9	5,5	5,6	55,3	3,3	9,3
	Endring	+0,01	+0,33	-0,59	-0,44	+0,8	-2,76	+0,11	+2,55
Vestfold 60/18 4,0 år	%	2,0	13,4	9,2	1,1	5,4	52,9	3,0	13,1
	Endring	+0,31	+0,8	-1,21	+0,14	+0,21	-0,66	+0,12	+0,24
Telemark 36/17 5,4 år	%	20,7	10,6	9,4	9,1	3,7	36,1	3,6	6,8
	Endring	+0,52	+0,32	-0,99	+1,09	-0,58	-1,35	-0,06	+1,05
Aust-Agder 15/5 6,1 år	%	0	2,3	1,3	0	3,7	73,1	2,6	17,1
	Endring	0	+6,76	-1,25	+1,25	+3,04	-7,31	0	-2,49
Vest-Agder 100/15 5,7 år	%	2,2	9,4	8,6	16,0	5,5	42,9	3,2	12,3
	Endring	+0,09	+2,35	+1,04	-2,0	-0,21	-3,89	+0,56	+2,06

Skog, Beitemark og Åker/eng/Hagebruk er de dominerende arealtyper rundt Askeladden-lokalitetene.

De største endringene har skjedd på jordbruksareal. Totalt sett har andelen *Åker/eng/hagebruk* minket relativt mye (-3,56 prosentpoeng jf. tabell 20), mens andelen *Beitemark* har økt (+2,82 prosentpoeng jf. tabell 20). Bevegelsene i *Åker/eng/hagebruk* ligger rundt pluss/minus ett prosentpoeng i de fleste fylker, mens det i Hedmark har skjedd større endringer. Her ser vi en reduksjon på hele 13,22 prosentpoeng. Fylket tar imidlertid igjen mye av det tapte i økt andel *Beitemark*; + 11,35 prosentpoeng. I Nordland har vi en økning i *Åker/eng/hagebruk* på 4,26 prosentpoeng, mens Troms utmerker seg med nedgang i *Beitemark* (-6,68 prosentpoeng).

Tabell 24: Fylkesvis fordeling av arealtyper rundt Askeladden-lokaliteter i omdrev 1, og endring i prosentpoeng over 5 år. Fylke 11–20.

Fylke Antall lokaliteter/ Antall flater Intervall i gjennomsnitt	Andel i omdr 1 (%), Endring i omdr 2 (% p)	Gårds- tun	Annet bebygd areal	Åker/ eng/ha- gebruk	Beite- mark	Vill- eng	Skog	Sam- ferd- sel	Andre areal- typer
Rogaland 295 / 69 5,2 år	%	4,1	6,8	23,0	32,6	6,2	14,0	2,8	10,6
	Endring	-0,26	+1,04	+0,64	-0,79	-0,38	-0,12	+0,08	-0,23
Hordaland 38 / 21 5,0 år	%	1,8	9,3	8,0	10,6	4,0	58,3	1,1	7,0
	Endring	0	+0,49	-1,29	+0,7	+0,36	-0,43	+0,12	+0,06
Sogn og Fjordane 34 / 21 4,5 år	%	3,7	12,4	16,2	12,3	10,8	25,8	1,8	16,8
	Endring	0	0	+1,11	+0,01	-0,77	-0,16	0	-0,19
Møre og Romsdal 49 / 16 5,0 år	%	2,7	2,9	5,0	6,4	4,7	29,4	2,1	46,9
	Endring	+0,16	+0,14	-0,15	-0,82	0	+1,02	0	-0,34
Sør-Trøndelag 51 / 14 4,4 år	%	0,1	1,2	12,6	1,7	2,4	47,9	0,8	33,4
	Endring	0	+0,16	+0,16	-0,22	+0,42	-0,53	0	0
Nord-Trøndelag 109 / 40 4,8 år	%	1,0	4,1	21,0	8,6	4,6	42,3	1,7	16,7
	Endring	+0,05	0	-0,97	+0,55	-0,36	-3,48	+0,01	+4,21
Nordland 50 / 21 4,7 år	%	2,0	2,1	17,3	12,2	17,7	26,9	1,8	20,1
	Endring	-0,16	+0,09	+4,26	-0,12	-3,93	-0,52	0	+0,38
Troms 29 / 9 4,7 år	%	12,2	8,3	5,5	16,7	19,4	21,0	2,8	14,1
	Endring	+1,05	-0,57	+0,32	-6,68	+2,18	+4,26	+0,02	-0,58
Finnmark 12 / 5 5,0 år	%	0	0,4	15,3	41,6	15,2	24,0	2,8	0,9
	Endring	0	-0,33	+0,11	0	-1,98	+2,2	0	0

Askeladden-objekter ligger i liten grad på gårdstun. Arealtypen utgjør bare 2,5 % av nærmiljøet rundt kulturminnene, og det har skjedd minimale endringer i dette forholdet. Telemark skiller seg fra de andre fylkene med nær 21 % tunareal. Kulturminnene på tun er i hovedsak fredete stabbur og loft.

Totalt sett har andelen *Villeng* økt rundt kulturminnene mens andelen *Skog* har minket. Innslaget av *Villeng* rundt kulturminner er størst i de tre nordligste fylkene (15–19 %) og i Oslo/Akershus (13,7 %), mens det er klart lavest i Hedmark (0,7 %).

Innslaget av *Skog* er størst i Aust-Agder (73 %) og lavest i Rogaland (14 %). I Nordland har vi en nedgang både i *Villeng* og *Skog*, mens Troms derimot, viser en økning i begge arealtypene. De største endringene ser vi i Aust-Agder der andelen *Skog* er redusert med 7,31 prosentpoeng og andelen *Villeng* har økt med 3,04 prosentpoeng. Dette fylket har imidlertid få objekter med i undersøkelsen, noe som gjør tallene mindre representative.

Landbruket har skapt et mangfold av kulturminner som kan berike oss med gode opplevelser og kunnskap om hvordan folk har levd før oss. Osterøya, Hordaland. Foto OSP.

7. REFERANSER

Christensen, A. L.: *Den norske byggeskikken. Hus og bustad fra middelalder til vår egen tid.* Pax 1995.

Dramstad, W., Fjellstad, W., Puschmann, O. (2003): 3Q - *Tilstandsovervåking og resultatkontroll i jordbrukets kulturlandskap.* NIJOS rapport 11/2003. Norsk institutt for jord- og skogkartlegging, Ås.

Jakobsen, H., Follum J.: *Kulturminner i Norge. Spor etter mennesker gjennom 10 000 år.* Tun forlag og Skogbrukets kursinstitutt. Oslo 2008.

Krokann, I.: *Det store hamskiftet i bondesamfunnet.* Samlaget, Oslo. 3. utgave 1982.

Landbruks- og matdepartementets (LMD) miljøstrategi 2008–2015.

Norges bondelag: *De eldste sporene i jordbrukslandskapet.* Informasjonshefte. 2.utgave 2000.

Boaz, J.: *Kulturminne- og miljøovervåkingsdata frå Riksantikvaren.* Foredrag på SLFs seminar om miljørapportering i jordbruket, 28. oktober 2011.

Randen, O.: *Brøyte seg ein rydning. Bureisingstid og bureisarliv.* Boksmia, Ål. 2002.

Reinton, S.: *Seterbruket i Noreg III.* Institutt for sammenlignende kulturforskning. H.Aschehoug & Co. (W.Nygaard). Oslo 1961.

(SSB 2010): Bye, A. S., Aarstad, P. A., Løvberget, A. I., Skjerpen, C., Hoem, B: *Jordbruk og miljø. Tilstand og utvikling 2011.* SLF. Rapportar 43/2011.

(SSB nett): <http://www.ssb.no/emner/10/04/laeiby>

Stensgaard K., Reid, S. J.: 3Q, *Kulturminner og –miljøer i jordbrukets kulturlandskap. Rapport frå prosjektårene 2004–2006.* Rapport 07/2007. Norsk institutt for skog og landskap, Ås.

Stokstad, G., Puschmann, O. (2011): *Status og utvikling i jordbrukets kulturlandskap. Hordaland, Sogn og Fjordane, Møre og Romsdal, Sør-Trøndelag og Nord-Trøndelag.* 13/2011. Norsk institutt for skog og landskap, Ås.

Skjøtselboka for kulturlandskap og gamle norske kulturmarker. Landbruksforlaget 1999.

Stortingsmelding nr. 9 (2011–2012) *Landbruks- og matpolitikken. Velkommen til bords.*

Stortingsmelding nr. 26 (2006–2007) *Regjeringens miljøpolitikk og rikets miljøtilstand.*

Stortingsmelding nr. 19 (1999–2000) *Om norsk landbruk og matproduksjon.*

Østmo, E., Hedeager, L. (red): *Norsk arkeologisk leksikon.* Pax 2005.

8. VEDLEGG

Registreringsparametere for datainnsamling i felt

KULTURMINNETYPE

Med hustype menes her husets opprinnelige funksjon. F.eks. vil et stabbur som er omgjort til salgssted for lokal husflid, fortsatt være et stabbur, og låven som nå huser ridesenter eller bilverksted, betraktes fortsatt som en låve. Andre hustyper kan ha mindre klare karakteristika og gjøre typebestemmelse vanskeligere. I tillegg kan husets karakter være svært endret pga. ombygginger og tilpasninger til ny bruk, nye behov. Derfor noteres den type som er synlig og forståelig, selv om dette kan være funksjon nummer tre og ikke nummer en for dette huset. Sammenbygde hus registreres som en enhet da en presis kartlegging av type vinkler og påbygg på alle hus vil være for tidkrevende. Til sammenbygde hus er det mer naturlig å stille spørsmålet om hvilken funksjon bygget er satt sammen for å fylle. Kode for typen som er mest fremtredende eller karakteristisk benyttes. Bygninger deles opp når en del er registrert i SEFRAK og en annen del ikke.

Når SEFRAK-hus er erstattet av ny bygning, lages det én registrering for det nye huset og én for det fjernede.

Kodeverket inneholder 34 bygningstyper. Antallet typer er forsøkt begrenset gjennom enkelte samleposter, f.eks. *Mindre uthus* som omfatter bilgarasje, vedskjul, lite verksted, kanskje en utedo o.l. Hustyper vi forventer å finne i liten grad har ikke egne koder, f.eks. torvhus og ishus. Flere hustyper fra det «gamle jordbruket» er likevel trukket fram selv om de er sjeldne i dag fordi de har spesiell interesse som kulturbærere. Kodene *Annet uthus* og *Annen bygning* er samleposter for sjeldnere tilfeller og for hus med usikker tolkning.

For andre kulturminnetyper enn hus er det trukket fram 12 kategorier pluss kategorien *Annet*.

Mindre byggverk av typen postkassestativ, hundehus og bikuber registreres ikke, heller ikke midlertidige leskur, veksthus, campingvogner eller brakker som ikke er fundamentert. Unntak her er melke-ramper og fiskehjell.

Et hus under bygging betraktes som et hus først når taket er på plass.

Koder for kulturminnetype

1 KM_LINJE Kulturminner som linje	1	4gje	Steingjerde	Flere lag med oppmurt stein, ikke røyser på rekke
	2	4str	Steinstreng	Rest av gjerde. Lav og smal steinrekke, maks to lag stein
	3	4all	Allé	Minst 5 trær, minst 20 m langs vei, maks 25 m avstand
	4	4ren	Vannrenne	Renne, veite
2 KM_REGISTRE Kulturminner i Askeladden	1	4grv	Gravminne	Røys, haug, steinsetting
	2	4tuf	Hustuft	Brukes bare om Askeladden
	3	4brg	Bergkunst	Helleristning, skålgroper
	4	4dyr	Fossile dyrkingsspor	Gamle røysfelt, dyrkingsflater
	5	4ank	Annet kulturminne	Kullmile, fangstgrop m.m.
3 KM_PUNKT Utvalgte punktobjekter	1	4grv	Gravminne	
	2	4gje	Steingjerde	Linje kortere enn 10 meter
	3	4sty	Styvet tre	Høsting, ikke prydtre
	4	4brd	Steinbrudd	Dagbrudd, gruve
	6	4ank	Annet kulturminne	Tjæremile, fiskehjell m.m.
	7	4ren	Vannrenne	Linje kortere enn 10 meter.

Koder for bygningstype

4 BOLIG	1	1hbo	Hovedbygning	Bolig for bruker/eier. Kan være flere på samme tun.
	2	1abo	Annet bolighus	Kårbolig, drengestue, portnerbolig, sidebygning
	3	1fri	Fritidsbolig	Hytte
	4	1gam	Gamme	
	5	1sel	Seterstue	
	6	1bou	Bolig + uthus	F.eks. drengestue+eldhus/ kårbolig+verksted
5 DRF_MFJØS Driftsbygning med fjøs (Kode 11-16 brukes om enhetsbygning m/ høyloft)	1	0	2drf	Spesialisert fjøsbygg uten høyloft
		1	2drf-ene	Enkel rektangulær bygningskropp
		2	2drf-ens	Enkel rektangulær bygningskropp pluss tilbygd siloer
		3	2drf-ent	Enkel rektangulær bygningskropp pluss ev. siloer pluss andre tilbygg
		4	2drf-eve	Bygning med vinkel/sidefløy
		5	2drf-evs	Bygning med vinkel/sidefløy pluss tilbygd siloer
6	2drf-evt	Bygning med vinkel/sidefløy pluss ev. siloer pluss andre tilbygg		
6 STORFJØS	1		sto	Nyere type fjøs. Store dimensjoner
7 DRF_UFJØS Driftsbygning uten fjøs	1	2mas	Stor driftsbygning uten fjøs	Landbruksgarasje, lager, korntørke m.m.
	2	2min	Mindre uthus	Skjul, bilgarasje, småverksted. Privat/ drift
8 INNHUS Hus på tun med spesialfunksjon	1	2stb	Stabbur	Bu, bur, loft, njalla, stolpehus
	2	2bry	Bryggerhus	Eldhus, grovkjøkken, størhus
	3	2jrd	Jordkjeller	Potetkjeller, aurbu
	4	2brn	Brønnhus	
	5	2lek	Lysthus, lekestue	
9 HUS_DYR Hus for dyr	1	2fjøl	Fjøs	Lite, enkeltliggende, ikke del av annen driftsbygning
	2	2som	Sommerfjøs	I skillet mellom inn- og utmark
	3	2set	Seterfjøs	
	4	2pls	Hus for pelsdyr	
	5	2stl	Stall	Ridehus registreres som stall
10 UTH_SPES Uthus med spesialfunksjon	1	2smi	Smie	
	2	2kvn	Kvernhus	
	3	2sag	Sag	
	4	2grt	Gartneri	Større drivhus. Ikke hage-privat
	5	2løe	Løe	Høyløe, utløe, markaløe, høysjytte
11 SJØHUS	1	2nst	Naust	
	2	2sjøl	Sjøbod, rorbu	Fjærebu, egnebu
12 UTHUS_ANDRE Annet uthus	1	2ugm	Uthusgamme	
	2	2koi	Bu, koie	Bolig for arbeid: feks. slått, jakt, fiske
	3	2mrm	Mjølkerampe	
	4	2anu	Annet uthus	Ukjent type og type som ikke omfattes av øvrige koder
13 ANNEN_BYGNING	1	3anb	Annen bygning	Ikke landbruksrelatert bygning
	2	3nær	Næringsbygg	Annen virksomhet: kontor, butikk, verksted...
14 BYGNING_BORTE	1	5nei	Ukjent type tuft eller ruin	SEFRAK-tuft, SEFRAK-bygning uten spor

TILSTAND PÅ BYGNINGER

En detaljert forfallsvurdering er prøvd ut, men den har vist seg å gi for usikker informasjon til at det gir mening. Vi benytter derfor få tilstandskategorier.

For bygninger er kategoriene:

God tilstand – Forfall – Ruin – Tuft

For SEFRAK-bygninger er kategoriene utvidet til å omfatte også:

Erstattet av nytt hus – Ingen spor

For stående bygninger (*God tilstand* og *Forfall*) blir det i tillegg notert manglende vedlikehold på bygningsdetaljer som er av vesentlig betydning for tilstanden:

Tak – Takrenner – Pipe – Vinduer – Grunnmur/fundament – Vegg/ytterkledning – Låvebru

Koder for tilstandsvurdering av bygninger

1	God tilstand	Bygningen synes intakt. Bare løpende vedlikehold nødvendig for å holde huset i stand.
2	Forfall	Bygningen, hele eller deler av den, er medtatt og trenger restaurering. Moderate/større tiltak nødvendig for å sette huset i god stand.
4	Ruin	Tak og/eller vegger er rast sammen. Ikke mulig å istandsette med eksisterende bygningsdeler.
6	Tuft	Bare grunnmur/fundamenter/trapp/ildsted e.l. er igjen av bygningen.
7	Ingen spor	Ingen spor etter en bygning på stedet. Gjelder både når man vet/antar at det har stått et hus på stedet og når man antar at punktet er feilplassert.
8	Nytt hus	Den gamle bygningen er fjernet og nytt hus er satt opp på stedet.

TILSTAND PÅ KULTURMINNER UTENOM BYGNINGER

Kategorier:

God tilstand – Begynnende eller delvis forfall – Sterkt forfall

For Askeladden-objekter har vi også med kategoriene:

Ikke identifisert – Fjernet/ikke gjenfunnet

Koder for tilstandsvurdering av kulturminner utenom bygninger

1	God tilstand	Intakt og godt definert form.
2	Forfall	Kulturminnet, hele eller større deler av det, er medtatt eller ødelagt. Formen kan være dårlig definert eller vanskelig å oppfatte.
3	Delvis forfall	Mindre partier av kulturminnet er medtatt eller ødelagt. Formen er fortsatt tydelig.
4	Ikke identifisert	Lokalisert objekt samsvarer ikke, eller samsvarer dårlig, med beskrivelsen i Askeladden.
5	Fjernet/ikke gjenfunnet	Lokaliteten (innenfor 25 meter fra angitt sted) omfatter ikke kulturspor i henhold til opplysninger i Askeladden.

SKADE

Vurdering av skade benyttes om fredete kulturminner som er påvirket, endret eller ødelagt som følge av inngrep eller naturskade. Skade vurderes på det synlige objektet og på sikringssonen (5 meter) rundt objektet. Inngrep i et kulturminne kan ha skjedd langt tilbake i tid og med det være en del av objektets historie. Slike betraktes ikke som skade, men kan, om de påvirker objektets form og tydelighet, virke inn på vurderingen av tilstand. Et eksempel på dette er gravminner med plyndringsgrop.

Skade vurderes etter en klassifisering som er lagt opp mot Norsk standard 9450 Automatisk fredete kulturminner. Registrering av tap og skade. Hovedkategorier:

Jord- og skogbruk – Naturskade – Fritidsaktivitet – Forvaltning – Bygg og anleggsvirksomhet – Militær virksomhet – Hærverk

Koder for vurdering av skade på kulturminner

0	Ingen		Ingen bemerkninger
1	Jord- og skogbruk	a	Jordarbeiding, markberedning
		b	Grøfting, drenering, planering
		c	Tilplanting
		d	Anlegg av tilkomstveier
		e	Skader av kjøring, marktrykk, slep
		f	Tildekking: hogstavfall, avfall fra jordbruk, annet (reversibelt)
		g	Deponering av masse: jord, rydningsstein, annet (irreversibelt)
		h	Uttak av masse: jord, stein, annet
		i	Husdyrhold: slitasje av tråkk eller beiting
2	Naturskade	a	Vindfall, rotvelt
		b	Erosjon: utvasking/utrasing av masse; stein, jord
		c	Oversvømmelse, forsumping
		d	Brann
3	Fritidsaktivitet	a	Turvei, tursti, tråkk, hjulspor
		b	Diverse aktivitet (graving, flytting av stein, leirslaging osv.)
4	Forvaltning	a	Tilrettelegging av kulturminne for publikum
		b	Undersøkelse av kulturminne, f.eks. sjakting
5	Bygg- og anleggsvirksomhet	a	Bygninger, hage, grøfter, vann- og avløpsledninger, deponering av byggeavfall, innebygging, kraftledningsstolper, parkeringsplass, veianlegg, atkomstveier, bryggeanlegg m.m.
		b	Anlegg av gressplen
6	Militær virksomhet	a	Kjøring, skyting, anleggsvirksomhet
7	Hærverk	a	Tilsiktet ødeleggelse

GJENGROING

Gjengroing vurderes på kulturminne utenom bygning, på bygning i tilstand tuft eller ruin, og på sikringsone rundt fredet kulturminne. Gjengroing betyr i denne sammenhengen at kulturminnet pga. forstyrrende vegetasjon har begrenset synlighet «visuell tilgjengelighet». Ofte vil lavere sjikt (felt- og busksjikt) ha stor betydning for synligheten, mens høye trekroner ikke nødvendigvis virker begrensende. Utgangspunktet er vår oppfattelse fra ståsted nær kulturminnet.

Koder for vurdering av gjengroing

0	Ikke vurdert	
1	Ikke	Kulturminnet preges ikke av gjengroing.
2	Dels	Kulturminnet er preget av gjengroing i mindre partier, eller kulturminnet er preget av gjengroing, men dette er mindre uttalt.
3	Hele	Hele eller større deler av kulturminnet er preget av gjengroing.

TILGJENGELIGHET

Tilgjengelighet er i denne sammenhengen definert som mulig å komme til med rullestol. Det holder ikke at kulturminnet/bygningen er godt synlig. Lista er lagt høyt for å kunne favne "folk flest".

Kategorier: *Tilgjengelig – Ikke tilgjengelig*

BEBODD/I BRUK

For bolighus med sesongmessig bruk, f.eks. seterstue og fritidsbolig, benyttes koden *Ikke bebodd, men i bruk*.

All type bruk av bygninger kvalifiserer for positiv kode, også om bare deler av huset er i bruk, og bruken må ikke nødvendigvis være på opprinnelig måte. For hus med lagerfunksjoner: Forsøk å skille på «passiv» lagring, der huset er fylt opp en gang for alle, men så å si aldri besøkes, og på mer «aktiv» lagring, for eksempel av utstyr til sesongbruk. Den førstnevnte kategorien får stempelet *Ikke bebodd/ikke i bruk*, mens «aktiv» lagring får *I bruk*.

Koder for vurdering av bolighus og bruk

1 Bebodd	2 Ikke bebodd, men i bruk	3 Ikke bebodd, ikke i bruk	4 Usikker	5 Ikke tatt i bruk (under bygging)
----------	---------------------------	----------------------------	-----------	------------------------------------

Koder for vurdering av uthus og bruk

1 I bruk	2	3 (opplagt) Ute av bruk	4 Usikker	5 Ikke tatt i bruk (under bygging)
----------	---	-------------------------	-----------	------------------------------------

FARGE PÅ BYGNINGER

Kategorier:

Umalt – Rød – Hvit – Oker – Tjærefarget (brun/sort) – Annen farge

REGISTER-ID

Objektens id i SEFRAK eller Askeladden noteres.

FOTOGRAFI

Fotografering har så langt blitt begrenset til (vanligvis) ett bilde av hvert objekt. Bilder er nyttig dokumentasjon, og nå som lagring av bilder ikke lenger utgjør et problem, vil bruken av fotografering bli utvidet.

SKROT

Skrot kom inn som et nytt tema fra 2007. Vi registrerer henholdsvis søppelfyllinger og vrakplasser, dvs. ansamlinger av kjøretøy og større redskap, ikke ved punktfasting, men som en karakteristikk til hver av fire kvadrater på 3Q-flaten.

Koder for registrering av skrot

Type	1 Ikke	2 Litt	3 Middels-mye
A Søppelfylling	Ikke observert	Inntil 3	Mer enn 3
B Vrakplass	Ikke observert	Inntil 3	Mer enn 3

RYDNINGSSTEIN

Rydningrøyser og bakkemurer ble registrert punktvis de to første årene i prosjektet. Punktregistrering beslagla for mye felttid og praksis ble endret til kun å notere forekomstene som en verdi eller karakteristikk til hver flate.

Koder for registrering av rydningsstein og bakkemurer

Lokalisering	1 Ikke	2 Litt	3 Middels-mye	4 Deponi
I kantsoner	Ikke observert	Inntil 5 smårøyser el. 1 storøys el. 15 meter røyslinje	Mer enn 5 smårøyser el. 1 storøys el. 15 meter røyslinje	Minimum 50 m ²
På teigen	Ikke observert			
På åkerholmer	Ikke observert			
Bakkemur	Ikke observert	Inntil 5	Mer enn 5	-

En "smårøys" = inntil 9 m²

En "storøys" = mer enn 9 m²

En "røyslinje" = lengde minst 3 x bredden

Fem smårøyser á 9 m² = 45 m², det samme som 15 meter røyslinje med 5 meter bredde